

तृतीय वर्ष कला
सत्र - VI (CBCS)

भूगोल अभ्यासपत्रिका क्र. VII
आर्थिक भूगोल

विषय कोड : 86609

प्राध्यापक डॉ. डी. टी. शिर्के

स्थानापन्न कुलगुरु,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्राचार्य डॉ. अजय भामरे

स्थानापन्न प्र-कुलगुरु,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्राध्यापक प्रकाश महानवर

संचालक,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्रकल्प समन्वयक

: प्रा. अनिल आर. बनकर

सहयोगी प्राध्यापक, इतिहास विभाग व
प्रमुख, मानव्यविद्याशाखा,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

**अभ्यास समन्वयक
आणि संपादक**

: प्रा. सुशेन म. आघाव

सहाय्यक प्राध्यापक,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

लेखक

: डॉ. हेमंत एम. पेडणेकर

मुख्याध्यापक,
आर्ट्स, सायन्स आणि कॉमर्स महाविद्यालय,
ऑडे, विक्रमगड

: डॉ. शिवराम ए. ठाकुर

भूगोल विभाग प्रमुख,
एस.पी.के. महाविद्यालय, सांवतवाडी

: डॉ. आर. बी. पाटील

भूगोल विभाग प्रमुख,
फोंडाघाट, आर्ट्स आणि कॉमर्स महाविद्यालय,
कनकवली

: डॉ. समीर बुताला

एप्रिल २०२३, मुद्रण - १

प्रकाशक

: संचालक, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ,
विद्यानगरी, मुंबई - ४०० ०९८.

**अक्षर जुळणी व
मुद्रण**

: मुंबई विद्यापीठ मुद्रणालय,
विद्यानगरी, सांताक्रुझ (पू), मुंबई

अनुक्रमणिका

क्रमांक	अध्याय	पृष्ठ क्रमांक
१.	आर्थिक भूगोलाचे स्वरूप	०१
२.	आर्थिक व्यवसाय	१०
३.	खनिजे आणि उद्योग	१८
४.	वाहतूक, आंतरराष्ट्रीय व्यापार	३२
५.	भारतातील आर्थिक विकास	४५

TYBA GEOGRAPHY PAPER – VII

ECONOMIC GEOGRAPHY

Units	Name of the Unit/Subunit
Unit– 1.: Introduction of Economic Geography	
1.1	Definition, Nature, Scope and Branches of Economic Geography
1.2	Approaches of Economic Geography and Relation with other social sciences
1.3	Concept and Operation of Economy
1.4	Resources: Concept, Classification and Importance in Economy
Unit– 2.: Economic Activities	
2.1	Economic Activities: Type and Characteristics
2.2	Factors Affecting Economic Activities
2.3	Agriculture and Lumbering: Types and Distribution
2.4	Fishing and Animal Husbandry: Types and Distribution
Unit–3. :Minerals and Industries	
3.1	Minerals: Importance, Characteristics and Distribution of Iron Ore, Manganese, Coal and Mineral Oil
3.2	Factors Affecting Industrial Locations
3.3	Weber’s Industrial Location Theory
3.4	Major Industrial Regions of the World
Unit–4. :Transport and International Trade	
4.1	Transportation: Importance and influencing factors
4.2	Major Transport Patterns in the World
4.3	Patterns of International Trade: Composition and Direction
4.4	Major International Trade Organisations: WTO, OPEC, SAARC, G-20 and BRICS
Unit– 5: Economic Development of India	
5.1	Levels of Economic Development in India
5.2	Globalisation and its impact on Indian economy
5.3	Special Economic Zones: Concept and issues in India
5.4	Environment and Economic Development and related issues

आर्थिक भूगोलाचे स्वरूप

घटक संरचना :

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रस्तावना
- १.२ आर्थिक भूगोल - अर्थ व व्याख्या
- १.३ आर्थिक भूगोलाचे स्वरूप
- १.४ आर्थिक भूगोलाची व्याप्ती
- १.५ आर्थिक भूगोलाचा इतर शास्त्रांशी संबंध
- १.६ अर्थव्यवस्थेची संकल्पना आणि क्रिया
- १.७ संसाधने: अर्थव्यवस्थेतील संकल्पना, वर्गीकरण आणि महत्त्व

१.० उद्दिष्टे

- आर्थिक भूगोलाचा अर्थ, स्वरूप व व्याप्ती लक्षात घेणे.
- आर्थिक भूगोलाचा इतर शास्त्रांशी असलेला संबंध अभ्यासणे.
- आर्थिक प्रदेश संकल्पना समजून घेणे.
- आर्थिक भूगोलाचे महत्त्व लक्षात घेणे.

१.१ प्रस्तावना

पृथ्वीची उत्पत्ती ही ४६० कोटी वर्षांपूर्वी झाली असे मांडण्यात येते. या कालवधीत पृथ्वीवर भौगोलिक व जैविक स्थरावर मोठ्या प्रमाणात बदल घडून आले. मानवाचा उत्क्रांतीचा इतिहास हा जवळपास २० लक्ष वर्षांचा आहे व मानवाचा ज्ञात इतिहास हा १२,००० वर्षांचा आहे

मानवाचा उत्क्रांतीचा इतिहास हा भौगोलिकदृष्ट्या छोटा कालखंड आहे. पृथ्वीवरील प्रकृतिक जैविक व आर्थिक व सांस्कृतिक घटकांचे अभिक्षेत्रीय वितरण जाणणे हे भूगोलाच्या अभ्यासात अत्यंत महत्वाचे आहे. पृथ्वीवरील हवामान, रचना, पाणी, वनस्पती यांचा परस्पर संबंध असून मानवाच्या आर्थिक व सामाजिक क्रिया या घटकांशी जोडलेल्या आहेत. निसर्गामधील विविध घटकांमध्ये क्रिया, प्रक्रिया सतत चालू असतात व त्याचा

परिणाम मानवाच्या आर्थिक व सांस्कृतिक घटकावर होतो. पृथ्वी व पृथ्वीशी निगडीत असलेल्या घटकांची माहिती मानवास जसजशी पोहचली तशी भौगोलिक शास्त्राच्या विकासात भर पडत गेली.

प्रचीन काळी भूगोलात फक्त नैसर्गिक किंवा भौगोलिक घटकाचे वितरण अभ्यासले जात असे. त्यानंतर भूगोल या विद्याशाखेचे क्षितीज विस्तारत राहिले. भूगोलाचा अभ्यास हा मुख्यत्वे प्रकृतिक भूगोल व मानवी भूगोल या दोन शाखांतच केला जातो. प्रकृतिक भूगोलात सर्वसाधारणपणे नैसर्गिक घटकांचा अभ्यास केला जातो.तर मानवी भूगोलात मानव व त्याचा पर्यावरणाशी असलेला आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक संबंध अधोरेखित केला जातो. आर्थिक भूगोल ही भूगोलाची प्रगत शाखा मानली जाते व आर्थिक भूगोलात मानवाच्या आर्थिक क्रियांचा अभ्यास केला जातो.

१.२ आर्थिक भूगोल - अर्थ व व्याख्या

आर्थिक भूगोल हा गतीमान व आंतरविद्याशाखीय विषय आहे.या विषयाचा शास्त्रशुद्ध अभ्यास १९ व्या शतकाच्या मध्यावर सुरु झाला. जॉर्ज चिशोल्स या ब्रिटीश भूगोल तज्ञास आर्थिक भूगोलाचा जनक मानले जाते. त्याने हॅन्ड बुक ऑन कमर्शियल जॉग्रफी या इंग्रजी पुस्तकात आर्थिक भूगोलाचे विस्तृत विवेचन केले. आर्थिक भूगोलात दृष्टकोनातून मानवाचा आर्थिक क्रियांचा अभ्यास केला जातो. मानवाचे आर्थिक व्यवसाय व नैसर्गिक व सांस्कृतिक पर्यावरणावर अवलंबून असतात.पर्यावरणात क्षेत्रीय व काळानुसार भिन्नता असते. त्यामुळे मानवाच्या आर्थिक व्यवसायातही भिन्नता आढळते.आर्थिक भूगोल हा व्यापारी भूगोलापासून अलग केला व १८८२ मध्ये आर्थिक भूगोल ही संज्ञा सर्वप्रथम वापरली. जॉर्ज चिशोल्स यांच्या मते “मानवाच्या आर्थिक क्रिया वस्तुचे उत्पादन, वितरण, उपयोग यांच्या क्षेत्रीय आकृतीबंधाचा शास्त्रीय अभ्यास म्हणजे आर्थिक भूगोल होय.

ब्रिटिश भूगोल तज्ञ – डडले स्टॅम्प –

‘मानवाच्या उत्पादन क्षमता व व्यापारावर प्रभाव पाडणार्या भौगोलिक व इतर घटकांचा विचार आर्थिक भूगोलात केला जातो.’

एल्सवर्थ हंटिंगटन –

“मानवी व्यवसाय, कार्यक्षमता, कला, धर्म, शासन, शिक्षण व संस्कृती यावर भौगोलिक परिस्थितीचा होणा-या परिणामाचा अभ्यास म्हणजे आर्थिक भूगोल होय.”

हार्टशॉर्न व अलेक्झांडर –

‘पृथ्वीवरील विविध प्रदेशातील उत्पादन, व्यापार व सेवा यांचा सविस्तर अभ्यास म्हणजे आर्थिक भूगोल होय.’

‘मानवी क्रियाप्रक्रियांवर परिणाम करणा-या भौगोलिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक इ.घटकांच्या परस्पर संबंधाचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे आर्थिक भूगोल होय.’

१) टीप द्या - आर्थिक भूगोलाची व्याख्या

१.३ आर्थिक भूगोलाचे स्वरूप

पृथ्वीवर साधन संपत्तीचे वितरण असमान आहे. मानवाचा विकास हा ख-या अर्थाने शेतीच्या विकासापासून सुरु झाला. भटके जीवन शेतीच्या शोधामुळे स्थिर झाले. अग्नीचा वापर, हत्यारे, पाळीव जनावरे, खनिजे यांच्या जोरावर मानवाची सांस्कृतिक व आर्थिक प्रगती वेगाने सुरु झाली होती. याबरोबरच साधन संपत्तीमुळे सत्ता संघर्ष ही सुरु झाले. साधन सामुग्रीच्या संदर्भात मानवाचे आर्थिक व्यवसायांचे अध्ययन म्हणजे आर्थिक भूगोलाचा अभ्यास करणे होय. शेती, मासेमारी, पशुपालन यासारखे व्यवसाय निसर्गावर अवलंबून असतात. या सर्वांचे वितरण व उत्पादन भौगोलिक परिस्थितीवर अवलंबून असते. विविध आर्थिक व्यवसायांमुळे विविध प्रकारची साधन सामुग्री मिळते. मानवी श्रमातून उत्पन्न होणार्या साधन सामुग्रीचा उपयोग हेच आर्थिक कार्याचे उद्दिष्ट्ये असते. पृथ्वीवर मुख्य आठ नैसर्गिक हवामान प्रदेश आहेत. या वेगवेगळ्या हवामान प्रदेशांतील विविध मानवी संस्कृती, व्यवसाय व अन्न यातही बदल होत आहेत. मानवाच्या वाढत्या गरजा, नवीन शोध, तंत्रज्ञानातील बदल यामुळे कालमानानुसार मानवाच्या आर्थिक व्यवसायाचा सर्वांगीण विकास अभ्यास नैसर्गिक, सामाजिक व सांस्कृतिक घटकांच्या अनुषंगाने करणे आर्थिक भूगोलाचे ध्येय मानले जाते. कोणत्याही प्रदेशाचा विकास हा त्या प्रदेशातील काही मुलभूत घटकांवर अवलंबून असतो. जमिन, पाणी, खनिजे, तंत्रज्ञान, कुशल कामगार, सरकारी धोरण इ. या मूलभूत घटकाचा अभ्यास करणे ही आर्थिक भूगोलातील नवीव संकल्पना समजली जाते. प्रदेशातील नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे मूल्यमापन करणे, राष्ट्राचा आर्थिक विकास करणे राष्ट्राच्या विकासाची संरचना समजून घेणे आवश्यक असते. प्रदेशाचे किंवा राष्ट्राचे आर्थिक नियोजन व संरचना समजून घेण्यासाठी भौगोलिक घटकाचे विश्लेषण महत्वाचे मानले जाते. आर्थिक भूगोलाचा संबंध अनेक शास्त्राशी येतो. अर्थशास्त्र, लोकसंख्याशास्त्र जीवशास्त्र, अभियांत्रिकी व माहिती तंत्रज्ञान इ. शाखांच्या अभ्यासातून आर्थिक भूगोल समजून घेणे सोपे जाते. त्यामुळे आर्थिक भूगोलाचे स्वरूप आंतरविद्याशाखीय आहे.

तुमची प्रगती तपासा :

१) आर्थिक भूगोलाचे स्वरूप स्पष्ट करा.

१.४ आर्थिक भूगोलाची व्याप्ती

आर्थिक भूगोल स्थळ व काळानुसार गतिमान आहे. आर्थिक भूगोल ही मानवी भूगोलाची एक शाखा आहे. प्रचीन काळी आर्थिक भूगोलाची व्याप्ती ही मर्यादित होती. काळानुसार त्यात बदल होत गेले. वाढती लोकसंख्या अपुरी जमीन, नवीन शोध, वाढत्या गरजा, तंत्रज्ञानातील, बदल बदलती जीवनशैली यामुळे आर्थिक भूगोलाच्या दृष्टीकोनात आमूलाग्र बदल झाला. नैसर्गिक व सांस्कृतिक पर्यावरणात सतत परिवर्तन होत असते. या परिवर्तनाचा मानवाच्या जीवनावर परिणाम होत असतो.

त्यामुळे मानवाच्या आर्थिक कार्याचे क्षितिजही रुंदावले आहे. पृथ्वी मानवाचे घर असे समजून पर्यावरणाचा विचार केला जातो. मानवाच्या आर्थिक क्रिया पर्यावरणाशी संबंधित असतात व मानवी आर्थिक क्रियातूनच वस्तुंचे उत्पादन, विनियोग, उपयोग या क्रिया घडवून येतात. मानव निसर्गाशी संघर्ष करून आपले जीवन सुसह्य करण्याचा प्रयत्न करीत असतो नवनवीन शोधामुळे जास्त सुखसोयी उपलब्ध करीत असतो. वाढत्या लोकसंख्येबरोबरच नव्या तंत्रज्ञानाचाही विकास होत आहे. त्यामुळे मानवी संस्कृतीत वेगाने परिवर्तन होत आहे. नव्या तंत्रज्ञानामुळे आर्थिक व्यवसायाचे स्वरूपही बदलत आहे. हा बदल काळानुसार व प्रदेशानुसार वेगवेगळा असतो. त्यासाठी मानवी प्रयत्न महत्वाचे आहेत. त्यामुळे आर्थिक भूगोलाचे अभिक्षेत्र वाढले आहे. त्याचे स्वरूप बदलत असून व्याप्तीही वाढत आहे. प्रचीन काळी निसर्ग हा मानवाच्या जीवनावर भारून होता. मानवाच्या सर्व प्रक्रिया या निसर्गावर अवलंबून होत्या. त्यात काळानुसार तंत्र ज्ञानामुळे बदल होत गेले व आर्थिक भूगोल हा विषय व्यापारी भूगोलात समाविष्ट होता. आंतरराष्ट्रीय व्यापार, खनीज ठिकाणांचा शोध, औद्योगिकीकरण, वाढते उत्पादन यामुळे आर्थिक भूगोलाला नवीन परिणिती मिळाली व त्याची ओळख एक स्वतंत्र विषय म्हणून झाली. १९२० नंतर ली फबरे ब्लाचे यांनी शक्यता वादाची कल्पना मांडून विषयाची व्याप्ती आणखी वाढवली. मानवी प्रयत्नाने निसर्गावर मात करता येते. हा नवा विचार पुढे आला. औद्योगिकीकरणामुळे पक्या मालाला महत्व येवून व्यापार उदीम वाढीला लागला. स्थलांतर, शहरीकरण वेगाने होवू लागले. उद्योग व व्यापारात काही मोजक्या देशांची एकधिकारी शाही जाऊन वैश्विक उदारता व जागतिकीकरणाचे पडघम वाजले. शीतयुद्धानंतर आर्थिक भूगोलाचे स्वरूप बदलत जावून त्याची व्याप्ती विशाल झाली.

तुमची प्रगती तपासा :

१) टीप द्या - आर्थिक भूगोलाची व्याप्ती.

१.५ आर्थिक भूगोलाचा इतर शास्त्राशी संबंध

आर्थिक भूगोल ही मानवी भूगोलाची एक महत्त्वपूर्ण शाखा आहे. पर्यावरणातील साधन संपत्तीचा उपयोग करून मानव विविध आर्थिक क्रिया करीत असतो. व त्यामधून विविध आर्थिक उत्पादने निर्माण होतात. कृषी बाजारपेठ, उत्पादने, उद्योगधंद्यांचे स्थानिकीकरण, नगररचना नगराचा विकास, नगर वाहतूक व त्याचा आकृतीबंध इ.चे भौगोलिक दृष्टीने अध्ययन केले जाते.

मानवी भूगोल व आर्थिक भूगोल –

कोणत्याही देशाच्या विकासात नैसर्गिक पर्यावरणाचा फार मोठा सहभाग असतो. प्रकृतिक रचना व तिची वैशिष्ट्ये आणि त्या देशातील लोक यांच्यावरून कोणत्याही देशाची आर्थिक कुवत आजमावत येते. नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा उपयोग करून मानवाने निरनिराळे व्यवसाय करायला सुरुवात केली. कृषी, पशुपालन, खाणकाम, परिवहन, व्यापार इ. आर्थिक क्रियांचा अभ्यास आर्थिक भूगोलात केला जातो. त्यामुळे आर्थिक भूगोल व मानवी भूगोलाचा घनिष्ठ संबंध आहे.

१) राजकीय भूगोल व आर्थिक भूगोल –

आर्थिक भूगोलाचे स्वरूप

राजकीय भूगोल म्हणजे राजकीय क्षेत्राचा अभ्यास होय. प्रदेशातील राजकीय स्थिती व साधन संपत्ती यांच्यातील संबंधाचा अभ्यास केला जातो. राजकीय भूगोलात भूपृष्ठाची निरनिराळ्या राजकीय भागात विभागणी केली जाते. या अभ्यासात प्रत्येक भागाच्या राजकीय विचारसरणीचा व धोरणाचा त्या देशाच्या आर्थिक प्रगतीवर होणा-या परिणामांचा विचार केला जातो.

२) औद्योगिक भूगोल व आर्थिक भूगोल –

औद्योगिक भूगोलात विविध उद्योगधंदे, त्यांचे वितरण, केंद्रीकरण, विकेंद्रीकरण अभ्यासले जाते. औद्योगिक भूगोल या अभ्यासाची फार मोठी मदत होते. औद्योगिकीकरणामुळे एखाद्या प्रदेशाचा आर्थिक विकास कसा होतो व किती प्रमाणात होतो. हे अवलंबून असते. उत्पादन, वितरण या आर्थिक क्रिया औद्योगिकीकरणात फार महत्वाच्या आहेत.

३) लोकसंख्या भूगोल व आर्थिक भूगोल –

लोकसंख्या भूगोल म्हणजे लोकसंख्येचे प्रदेशिक विश्लेषण होय. लोकसंख्या हा पृथ्वीवरील सर्वात महत्वाचा घटक आहे. विविध प्रदेशातील लोकसंख्या वाढ, घनता, स्थलांतर राहणीमानाचा दर्जा लोकसंख्येची आर्थिक रचना इ. घटकांचे आर्थिक क्रिया व उत्पादन या दृष्टीने अध्ययन केले जाते. आर्थिक क्रिया व उत्पादन यावरून त्या प्रदेशातील लोकसंख्या शास्त्रीय घटकात मोठे बदल होतात. जास्त लोकसंख्येमुळे काही वेळा आर्थिक विकास होतो तर काही वेळा जास्त लोकसंख्या ही विकासाला अडचण ठरते. लोकसंख्या शास्त्रीय घटक व आर्थिक घटक यांचा परस्पर संबंध असतो. त्यामुळेच या दोन शाखांचा संबंध महत्वाचा आहे.

४) भूगर्भशास्त्र व आर्थिक भूगोल –

आर्थिक भूगोलाचे भूगर्भ शास्त्राशी जवळचे नाते आहे. खनिजांचे अस्तित्व, जमिनीचा सुपीकपणा इ. गोष्टी भूस्तर घटकांच्या क्रिया प्रतिक्रियांवर अवलंबून असतात. अग्निजन्य खडकात सामान्यपणे धातुमय खनिजे मिळतात. तर काही भूस्तरामध्ये वेगवेगळी खनिजे व धातु मिळतात. त्यामुळे त्या प्रदेशात रोजगार व प्रक्रिया उद्योग वाढतात. अशा त-हेने भूगर्भशास्त्र आर्थिक भूगोलाच्या अभ्यासात नेहमी उपयोगी ठरते.

५) प्रकृतिक भूगोल व आर्थिक भूगोल –

वारे, महासागरीय प्रवाह इ. संदर्भ प्रकृतिक भूगोलात येतात. वार्यामुळे पाऊस पडतो व पावसाच्या प्रमाणावर कृषीजन्य पिके अवलंबून असतात. तर महासागरीय प्रवाहांचा प्रभाव मासेमारी व्यवसायावर पडतो. याचप्रमाणे प्रकृतिक भूगोलाच्या अन्य घटकांवर मानवाच्या आर्थिक व्यवहारांचा प्रभाव पडतो.

६) गणितशास्त्र व आर्थिक भूगोल -

संख्याशास्त्र भूगोलात (गणित शास्त्रात) पृथ्वीची जडणघडण तिची गती अक्षांश, रेखांश स्थानिक वेळ इ. घटकाचा समावेश होतो. या सर्व प्रकृतिक घटकाचा परिणाम त्या त्या प्रदेशातील मानवी आर्थिक क्रियांवर होतो.

७) हवामान शास्त्र व आर्थिक भूगोल –

हवामान या घटकाचा सर्वात अधिक प्रभाव मावनी जीवनावर होतो.अन्न,वस्त्र व निवारा या गरजा हवामानावर अवलंबून असतात. हवामानावर मानवी कार्यक्षमता व आर्थिक क्रिया अवलंबून असतात. मानवी व्यवसायही हवामानावर अवलंबून असतात.अशा विविध आर्थिक घटकांवर हवामानाचा परिणाम होतो.त्यामुळेच या दोन्ही शाखातील संबंध महत्वाचे आहेत.

तुमची प्रगती तपासा :

१) आर्थिक भूगोलाचा इतर शास्त्रांशी असणारा संबंध स्पष्ट करा.

१.६ अर्थव्यवस्थेची संकल्पना आणि क्रिया

अर्थव्यवस्था म्हणजे काय?

अर्थव्यवस्था ही परस्परसंबंधित उत्पादन, उपभोग आणि विनिमय क्रियाकलापांची एक जटिल प्रणाली आहे जी शेवटी सर्व सहभागींमध्ये संसाधनांचे वाटप कसे केले जाते हे निर्धारित करते. वस्तू आणि सेवांचे उत्पादन, वापर आणि वितरण हे अर्थव्यवस्थेत राहणाऱ्या आणि कार्यरत असलेल्यांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी एकत्र येतात.

अर्थव्यवस्था एखाद्या राष्ट्राचे, प्रदेशाचे, एकल उद्योगाचे किंवा अगदी कुटुंबाचे प्रतितुमची

अर्थव्यवस्था ही आंतर-संबंधित उत्पादन आणि उपभोग क्रियाकलापांची एक प्रणाली आहे जी शेवटी समूहातील संसाधनांचे वाटप ठरवते.

- वस्तू आणि सेवांचे उत्पादन आणि वापर संपूर्णपणे त्यामध्ये राहणाऱ्या आणि कार्यरत असलेल्यांच्या गरजा पूर्ण करतात.

- बाजार-आधारित अर्थव्यवस्था, ज्यांना मुक्त बाजार अर्थव्यवस्था देखील म्हणतात, स्वयं-नियमित असतात, ज्यामुळे ग्राहकांच्या मागणीला प्रतिसाद म्हणून वस्तूंचे उत्पादन आणि वितरण करता येते.

- कमांड-आधारित अर्थव्यवस्थांचे नियमन सरकारी संस्थेद्वारे केले जाते जे उत्पादित केलेल्या वस्तू, त्यांचे प्रमाण आणि त्यांच्यासाठी दिलेली किंमत ठरवते.

- आधुनिक जगात, काही अर्थव्यवस्था पूर्णपणे

अर्थव्यवस्थेचे क्रिया

- नैसर्गिक, श्रम, भांडवल आणि उद्योजक संसाधने - संसाधनांमधून वस्तू आणि सेवांचे उत्पादन
- वस्तू आणि सेवांचे वितरण
- वस्तू आणि सेवांची देवाणघेवाण
- उत्पन्नाची तरतूद

- व्यवसाय जीवन चक्राद्वारे रोजगार आणि जीवनाच्या दर्जाची तरतूद
- उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह - व्यक्ती, व्यवसाय, वित्तीय संस्था, सरकार, आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि आर्थिक प्रवाह

१.७ संसाधने: अर्थव्यवस्थेतील संकल्पना, वर्गीकरण आणि महत्त्व

संसाधनाचा अर्थ संकल्पना:

व्युत्पत्तीशास्त्रानुसार, 'संसाधन' म्हणजे दोन स्वतंत्र शब्द — 'रे' आणि 'स्रोत' — जे कोणत्याही वस्तू किंवा पदार्थाला सूचित करतात जे अधिक वेळा विना अडथळा येऊ शकतात. विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धापर्यंत 'संसाधन' या शब्दाला विशेष महत्त्व नव्हते.

केवळ 1933 मध्ये, जेव्हा अर्थशास्त्राचे प्रख्यात प्राध्यापक एरिक डब्ल्यू. झिमरमन यांनी त्यांच्या प्रसिद्ध "संसाधनाची संकल्पना" मांडली, तेव्हा ही कल्पना इतकी लोकप्रिय झाली की समकालीन आर्थिक भौगोलिक साहित्यात असंख्य लेख आणि पेपर येऊ लागले. नवीन संकल्पना अभ्यासाची एक वेगळी आणि महत्त्वाची शाखा .

प्रो. झिमरमन यांची अतुलनीय व्याख्या अशी आहे: "संसाधन हा शब्द एखाद्या वस्तू किंवा पदार्थाचा संदर्भ देत नाही तर एखादी वस्तू किंवा पदार्थ जे कार्य करू शकते किंवा ज्या ऑपरेशनमध्ये ते भाग घेऊ शकते, म्हणजे, त्याचे कार्य किंवा ऑपरेशन. दिलेला शेवट गाठणे जसे की एखादी इच्छा पूर्ण करणे. दुसऱ्या शब्दांत, संसाधन हा शब्द मानवी मूल्यांकन आणि कार्य किंवा ऑपरेशनशी संबंधित एक अमूर्तता आहे. म्हणून, संसाधनामुळे वैयक्तिक मानवी इच्छा पूर्ण होतात किंवा सामाजिक उद्दिष्टे साध्य होतात. हे मनुष्य आणि निसर्ग यांच्यातील सकारात्मक परस्परसंवादाचा देखील संदर्भ देते. मनुष्य हा अर्थातच संसाधन निर्मितीचा सर्वात महत्त्वाचा आणि अविभाज्य भाग आहे, कारण तो संसाधनांच्या वापराच्या श्रेणीमध्ये शीर्षस्थानी स्थित आहे. केवळ मानवाच्या समाधानामुळेच कोणत्याही वस्तूचे किंवा पदार्थाचे संसाधनात रूपांतर होते. जेव्हा एखादी वस्तू किंवा पदार्थ मानवाला समाधान देण्यास अपयशी ठरते तेव्हा ती संसाधन मानली जात नाही. दुर्गम भूभागाच्या मध्यभागी किंवा रसातळामध्ये पेट्रोलियमचे सिद्ध साठे संसाधन मानले जात नाहीत कारण ते समाज किंवा व्यक्ती दोघांनाही समाधान देऊ शकत नाहीत.

संसाधनांचे वर्गीकरण:

सर्वसाधारणपणे, संसाधने दोन गटांमध्ये विभागली जातात:

१. भौतिक संसाधने, आणि
२. अभौतिक संसाधने.

भौतिक संसाधने मूर्त पदार्थ आहेत, उदा., पेट्रोलियम, लोह धातू, तांबे, पाणी इ.

अभौतिक संसाधने म्हणजे आरोग्य स्थिती, संस्कृती, नैतिकता, स्वातंत्र्य, पर्यावरणीय सुसंवाद इ. यासारखे अमूर्त पदार्थ.

भौतिक किंवा मूर्त संसाधने थेट आहेत, म्हणजे, निसर्गाद्वारे मुक्तपणे प्रदान केली जातात.

अभौतिक किंवा अमूर्त संसाधने मानवाकडून वाढत्या ज्ञानाच्या मदतीने जोपासली जातात.

भौतिक संसाधने पुन्हा दोन गटांमध्ये विभागली जाऊ शकतात:

(i) वन, मासे, पशुधन इत्यादी सेंद्रिय संसाधने.

(ii) लोह खनिज, मॅंगनीज, अभ्रक इ. सारखी अजैविक संसाधने.

टिकाऊपणाच्या आधारावर, संसाधनांचे दोन गटांमध्ये वर्गीकरण केले जाऊ शकते:

1. निधी किंवा संपुष्टात येणारी संसाधने जी सार्वकालिक नसतात, वापरल्यानंतर कायमची नष्ट होतात, उदा., कोळसा, पेट्रोलियम, युरेनियम इ.

2. प्रवाह किंवा अतुलनीय संसाधने - संसाधनाचा पुरवठा नूतनीकरणानंतरही अपरिवर्तित राहतो, उदा., नदीचे पाणी, समुद्राच्या लाटा, सूर्यप्रकाश, वायुप्रवाह इ.

संसाधनाचे वर्गीकरण करण्यासाठी मालकी हे दुसरे पॅरामीटर आहे.

मालकीच्या संसाधनाच्या आधारावर खालील गटांमध्ये विभागले जाऊ शकते:

१. आंतरराष्ट्रीय किंवा जागतिक संसाधने:

जागतिक लोकसंख्येच्या मालकीची, म्हणजे, सर्व व्यक्ती आणि राष्ट्रांच्या मालकीची एकूण संसाधने एकत्रितपणे. सर्व भौतिक आणि गैर-भौतिक संसाधनांची बेरीज या श्रेणी अंतर्गत येते.

२. राष्ट्रीय संसाधने:

राष्ट्रातील रहिवाशांची एकूण संसाधने आणि राष्ट्राचीच संसाधने.

३. वैयक्तिक संसाधने:

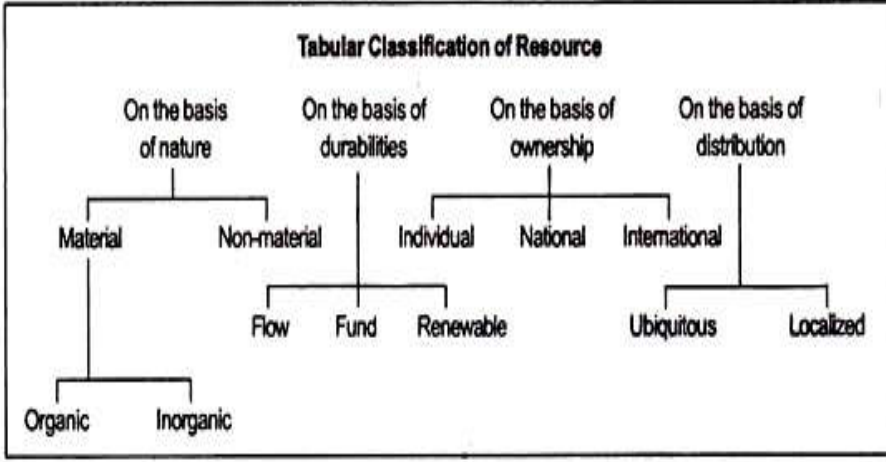
संसाधनांच्या उपलब्धतेच्या आधारावर, त्याचे दोन गटांमध्ये वर्गीकरण केले जाऊ शकते:

(अ) सर्वव्यापी,

(b) स्थानिकीकृत.

कच्चा माल सर्वत्र सर्वत्र आढळतो, उदा., सूर्यप्रकाश, हवा इ. तर स्थानिक कच्चा माल फक्त काही ठिकाणी उपलब्ध असतो, उदा., पेट्रोलियम, युरेनियम, लोखंड इ.

दोन्ही मूर्त संसाधने, म्हणजे, मालमत्ता, पैसा, संपत्ती आणि अमूर्त संसाधने, म्हणजे, ज्ञान, शहाणपण, आरोग्य इत्यादी कोणत्याही व्यक्तीच्या मालकीची वैयक्तिक संसाधने म्हणून ओळखली जातात.

अर्थव्यवस्थेतील संसाधने महत्वाची:

- (i) ते मानवी वैयक्तिक आणि सामाजिक दोन्ही इच्छा पूर्ण करतात,
- (ii) ते सहाय्याचे स्रोत किंवा शक्यता आहेत,
- (iii) ते विकास आणि समर्थनाचे साधन आहेत,
- (iv) ते एक उपयुक्त आहेत,
- (v) त्यांच्याकडे संधीचा लाभ घेण्याची क्षमता आहे,

खरं तर, "संसाधने हे माणसाच्या पर्यावरणाचे ते पैलू आहेत जे मानवी गरजा पूर्ण करतात आणि सामाजिक उद्दिष्टे साध्य करतात" (सामाजिक विज्ञान विश्वकोश). एखादी गोष्ट ही एक संसाधन आहे कारण ती माणसाला त्याच्या गरजा पूर्ण करण्याचे साधन म्हणून प्रभावित करते. दुसऱ्या शब्दांत, एखादी गोष्ट मनुष्याच्या संबंधात तिच्या कार्याद्वारे संसाधन बनते, म्हणून असे म्हटले जाते की संसाधने अस्तित्वात नाहीत, ती बनतात.

उदाहरणार्थ, कोळशाचा ढिगारा हा त्याच्या आकार, रंग किंवा रचनेमुळे किंवा त्याच्या कमतरतेमुळे नसून काही मानवी इच्छा पूर्ण करण्यासाठी कार्य करतो म्हणून संसाधन आहे. अशाप्रकारे, संसाधन ही कार्यशील गोष्ट आहे परंतु त्याच वेळी ते मनुष्यासाठी फायदेशीर असले पाहिजे.

आर्थिक व्यवसाय

घटक संरचना :

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रस्तावना
- २.२ व्याख्या
- २.३ आर्थिक व्यवसायावर परिणाम करणारे घटक
- २.४ आर्थिक व्यवसायांचे प्रकार
- २.५ आर्थिक विभाग
- २.६ शेती आणि लाकूडकाम: प्रकार आणि वितरण
- २.७ मासेमारी आणि पशुसंवर्धन: प्रकार आणि वितरण

२.० उद्दिष्टे

- आर्थिक व्यवसायांवर परिणाम करणार्या घटकांचा अभ्यास करणे.
- आर्थिक व्यवसायांचे प्रकार लक्षात घेणे.
- शेतीची माहिती घेणे.
- वनउत्पादनाची माहिती घेणे.
- खाणकामाचा अभ्यास करणे.

२.१ प्रस्तावना

आर्थिक भूगोलात मानव व पर्यावरण यांच्यातील सहसंबंधाचा अभ्यास केला जातो. मानव हा पर्यावरणाचा एक घटक आहे. मानवी जीवनाला लागणार्या सर्व आवश्यक वस्तु या नैसर्गिक पर्यावरणातूनच मिळत असतात. अन्न, वस्त्र, निवारा या मूलभूत गोष्टी मानव निसर्गातूनच मिळवत असतो. मानवाच्या मूलभूत गरजा जसाजशा भागत गेल्या तसतसा मानव आपले जीवन आरामी व सुसह्य करण्याकडे वळू लागला. त्यातूनच शेती संस्कृतीतून त्याचे जीवन स्थिर झाले व तो अर्थार्जनाकडे वळला. व पुढे खनिज संपत्ती व उद्योगधंदे यामुळे मानवाचा

आर्थिक व्यवसाय काळानुसार वृद्धीगत झाला.मानवाने आपल्या बुद्धिकौशल्याच्या जोरावर कमी श्रमात अधिक अर्थार्जन करण्याच्या क्रिया शोधून काढल्या.

आर्थिक व्यवसाय

२.२ व्याख्या

व्हॉन रथिन व बेनस्टान –

मानवाने आपल्या आर्थिक सामाजिक व बौद्धिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी केलेले प्रयत्न म्हणजे आर्थिक व्यवसाय होय.

२.३ आर्थिक व्यवसायावर परिणाम करणारे घटक

नैसर्गिक पर्यावरणात नैसर्गिक घटक असतात.तर सांस्कृतिक पर्यावरण मोठ्या प्रमाणात नैसर्गिक पर्यावरणावर अवलंबून असते. या दोन्ही पर्यावरणाचा मानवाच्या व्यवसायावर परिणाम होतो. मानवाचे आर्थिक व्यवसाय हे नैसर्गिक व सांस्कृतिक पर्यावरणावर अवलंबून असतात.

अ) नैसर्गिक घटक / प्रकृतिक घटक –

या घटकांमध्ये भौगोलिक स्थान, आकार व विस्तार, भूमी स्वरूपे भूस्तर रचना,हवामान,मृदा, नैसर्गिक, वनस्पती, प्रणी जीवन,जलाशये या घटकांचा समावेश होतो हे सर्व घटक मानवाच्या आर्थिक क्रियांवर /स्थानिकीकरणावर परिणाम करतात.

ब) आर्थिक घटक –

क) सामाजिक घटक/ सांस्कृतिक घटक –

आर्थिक क्रियांच्या स्थानिकीकरणासाठी सामाजिक घटक महत्वपूर्ण असतात व प्रत्येक प्रदेशातील एक सामाजिक घटक आर्थिक विकासास मदत करत असतात. बऱ्याच वेळा सामाजिक घटक सुस्थितीत व चांगले असतात. त्या ठिकाणी आर्थिक क्रियांचा विकास झपाट्याने होत असतो.

ड) राजकीय घटक –

नैसर्गिक साधनसंपत्तीत वस्तु निर्माण उद्योग आणि उत्पादक वस्तुंच्या बाजारपेठा विशिष्ट अशा प्रदेशातच स्थानिक झालेला दिसतात. त्या प्रदेशामध्ये असणा-या राजकीय घटकांवर, आर्थिक क्रियांचे स्थानिकीकरण होत असते. शासकीय धोरणे शासन व प्रशासन व्यवस्था कायदे नियम सवलती या सगळ्यामुळे विशिष्ट प्रदेशात उद्योगाचे स्थानिकीकरण होते. ज्या प्रदेशात राजकीय घटक प्रतिकूल असतात. अशा ठिकाणी आर्थिक क्रिया विकसीत होत नाही. वेगवेगळ्या प्रकारचे राजकीय घटक स्थानिकीकरणावर परिणाम करतात.

इ) शासकीय घटक –

शासकीय घटकांचाही परिणाम आर्थिक क्रियांच्या स्थानिकी करणावर होतो. शासनामार्फत नवीन आर्थिक क्रियांना परवानगी व अर्थसहाय केले जाते. औद्योगिकीकरण, स्वस्त दरात

जमिनीची उपलब्धता, कर सवलती, संरक्षण यामुळे या प्रदेशात आर्थिक क्रिया विकसीत होतात. या शासकीय धोरणांचे आर्थिक क्रियावर अनुकूल व प्रतिकूल परिणाम होतात. काही वेळा प्रदेशात विकासातील असमतोल दूर करण्यासाठी काही आर्थिक क्रियांना प्रोत्साहन देणे व काहींना प्रतिबंध करणे अशा प्रकारचे धोरण सरकारला अवलंबावे लागते.

२.४ आर्थिक व्यवसायांचे प्रकार

प्राथमिक - “मानवाचे जे व्यवसाय पूर्णपणे निसर्गावर अवलंबून असतात त्यांना प्राथमिक स्तरावरील व्यवसाय असे म्हणतात “

द्वितीय - ज्या व्यवसायांमध्ये प्राथमिक स्तरावरील उत्पादित मालावर प्रक्रिया करून त्यांचे पक्या मालात रूपांतर केले जाते.त्यास द्वितीय व्यवसाय असे म्हणतात.

तृतीय - जे व्यवसाय समाजास विविध प्रकारच्या सेवा पुरवितात त्यांना तृतीय श्रेणीतील व्यवसाय असे म्हणतात.

भौगोलिक, आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक घटकांचा विविध आर्थिक क्रियांवरील प्रभाव प्राथमिक आर्थिक क्रिया मुख्यतः पर्यावरणावर अवलंबून असतात. शेतीसाठी जमिनीची सुपिकता, पर्जन्य, तापमान आवश्यक असते. सर्वच प्रकारच्या शेती प्रकारांवर तापमान या घटकाचा प्रभाव असतो. भूचनेचा परिणामही शेतीवर होतो.जमिनीची उच्च उत्पादन क्षमता हा घटक देखील शेतीवर परिणाम करणारा आहे. व्यापार, शेती प्रकारांमध्ये वाहतूक या आर्थिक घटकाची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरते. शेतीसाठी सुध्दा मोठ्या प्रमाणावर मजुरांची आवश्यकता असते. स्थानांतरीत शेती, स्थायी शेती, मिश्र शेती, बागायती शेती अशा शेतीच्या विविध प्रकारांवर प्रदेशात समाजिक घटकांचा प्रभाव पडतो.सांस्कृतिक घटकांचा प्रभाव जेव्हा शेतीतील उत्पादने तयार होत असतात त्यावेळी होतो.

द्वितीय आर्थिक क्रियांसाठी मजुरांची उपलब्धता, जमीन, बाजारपेठ, वाहतूकीचा विकास या घटकांचा प्रभाव पडतो. बाजारपेठेची उपलब्धता हा घटक उद्योगधंद्याची उभारणी करण्यापूर्वीच विचारात घेतला जातो.नाशवंत व अवजड स्वरूपाच्या उद्योगातील मालाची ने- आण लांब अंतरापर्यंत करणे योग्य नसते.त्यासाठी असे उद्योग बाजारपेठेजवळ उभारावे लागतात. रस्ते, रेल्वे आणि जल वाहतूक या तिन्ही वाहतूकीच्या प्रकारांची महत्वाची भूमिका आहे. म्हणूनच रस्ते, रेल्वे, जल वाहतूकीची जंक्शन ही औद्योगिक क्रियांची केंद्रे बनतात. सध्या वाहतूकीचा प्रकार, वाहतूक दर आणि वाहतूकीची शासकीय धोरणे यांचा औद्योगिक केंद्रांवर परिणाम होतो. इतर घटकांमध्ये कोळसा, नैसर्गिक वायू, खनिज तेल आणि जलविद्युत हे उर्जेचे स्वस्त स्रोत आहेत. उद्योगाच्या उभारणीपासून ते उद्योगधंद्याच्या वाढीपर्यंत भांडवल हा तर प्रमुख घटक आहे. उद्योगाच्या स्थानांवर भांडवल व त्यावरील सवलती या सर्व आर्थिक घटकांचा प्रभाव पडतोच. तृतीय आर्थिक क्रियांसाठी वाहतूक अत्यंत महत्वाचा घटक आहे. प्रकृतिक घटकांमधील भूउतार, मृदा आणि हवामान हे वाहतूकीच्या मार्गासाठी प्रमुख आधार आहेत. आर्थिक घटकांमधील भांडवल आणि बाजारपेठा, बँका आणि विमा हे घटक महत्वाचे आहेत. सामाजिक आणि सांस्कृतिक घटकांमध्ये शासनाची भूमिका, लोकांच्या परंपरा हे घटक सुध्दा महत्वाचे आहेत. काही प्रमाणात सांस्कृतिक व्यक्तीमत्वाचा परिणामही आर्थिक क्रियांच्या स्थानांवर होतो.

धार्मिकता हा घटक आर्थिक नसलेला घटक आहे परंतु त्याचाही काही अंशी परिणाम होतो. राजकीय घटकाची भूमिका सुध्दा तितकीच महत्वाची आहे.

आर्थिक व्यवसाय

तुमची प्रगती तपासा :

१) आर्थिक व्यवसायांवर परिणाम करणारे विविध घटक सांगा.

२.५ आर्थिक विभाग – प्राथमिक, द्वितीय आणि तृतीय

आर्थिक क्रिया उत्पादन, वितरण, मालाची खरेदी विक्री आणि सेवा यांच्याशी संबंधित आहेत. आर्थिक क्रियांना व्यवसाय असेही म्हणतात. काही आर्थिक भूगोलतज्ञांनी आर्थिक क्रियांची किंवा व्यवसायांची विभागणी ३ विभागात केली आहे. १) धंदा २) व्यवसाय ३) नोकरी काही देशात यांची विभागणी ५ विभागात केलेली आहे.

१) प्राथमिक विभाग

२) द्वितीय विभाग

३) तृतीय विभाग

४) चतुर्थ विभाग

५) पंचम विभाग

प्राथमिक विभागातील उत्पादने निसर्गाशी संबंधित असतात. यामध्ये शेती, मासेमारी, शिकार वनांवर आधारित व्यवसाय, खाणकाम इ. व्यवसायांचा समावेश होतो. विकसीत देशांमध्ये प्राथमिक व्यवसायात गुंतलेल्या लोकांची संख्या खूप कमी आहे.

द्वितीय विभागातील आर्थिक क्रियांमध्ये कच्चा मालावर प्रक्रिया केली जाते. यामध्ये कापड उद्योग, रासायनिक उद्योग, रासायनिक उद्योग, जहात बांधणी उद्योग यांचा समावेश होतो.

तृतीय आर्थिक विभाग हा सेवा देणारा उद्योग आहे. या विभागातून सर्वसामान्य लोकांना सेवा पुरविल्या जातात. व्यापार सेवांमध्ये मालाची किरकोळ व घाऊक विक्री, वाहतूक आणि वितरण तसेच मनोरंजन, कार्यालयीन सेवा, प्रसारमाध्यमे, पर्यटन, बँका व विमा, आरोग्य सेवा इ. सेवांचा समावेश होतो. विकसीत देशांमध्ये या क्रियांमध्ये गुंतलेल्या लोकांची संख्या सतत वाढत आहे.

चतुर्थ आर्थिक विभाग बौद्धिक क्रियांशी संबंधित आहे. ज्यामध्ये सांस्कृतिक उपक्रम, वाचनालय, वैज्ञानिक संशोधन, शिक्षण यांचा समावेश होतो.

पाचव्या आर्थिक विभागात समाजातील उच्च पातळीवरील निर्णय घेणार्यांचा समावेश होतो काहीजण या विभागाला चतुर्थ आर्थिक विभागाचीच शाखा मानतात. यामध्ये सरकारी अधिकारी, विद्यापीठे, प्रसारमाध्यमे यांचा समावेश होतो.

तुमची प्रगती तपासा :

१) विविध प्रकारच्या आर्थिक विभागाची माहिती द्या.

२.६ शेती आणि लाकूडकाम: प्रकार आणि वितरण

“मानवाचे जे व्यवसाय पूर्णपणे निसर्गावर अवलंबून असतात त्यांना प्राथमिक स्तरांवरील व्यवसाय असे म्हणतात.”

निसर्गातून निर्माण होणार्या वस्तूंचा उपयोग व उपभोग मानव घेत असतो. या व्यवसायात शिकार वनउत्पादन, मासेमारी, खाणकाम, पशुपालन यांचा समावेश होतो. हे व्यवसाय प्रत्यक्ष निसर्गाच्या अनुकूलतेवर व प्रतिकूलतेवर अवलंबून असतात. ज्या देशातील जास्तीत जास्त लोकसंख्या प्राथमिक व्यवसायांत गुंतलेली असते. त्या देशाचा आर्थिक विकास मंद गतीने होतो. कारण प्राथमिक व्यवसायातून मिळणारे आर्थिक लाभ तुलनेने कमी व उशीराने मिळतात. विकसनशील व कमी विकसित देशांमध्ये प्राथमिक व्यवसायांचे प्रमाण हे नेहमीच जास्त असते. तर विकसित देशात प्राथमिक व्यवसायाचे प्रमाण हे कमी असते. प्राथमिक व्यवसाय हे मूलभूत आर्थिक क्रिया मानल्या जातात. कारण प्राथमिक व्यवसायांवरच द्वितीय, तृतीय श्रेणीचे व्यवसाय अवलंबून असतात.

प्रमुख प्राथमिक व्यवसाय –

१) शेती –

हजारो वर्षांपासून मानव शेती करीत आलेला आहे. शेती हा जगातील सर्वात मोठा व महत्वाचा व्यवसाय आहे. जगातील ६०... लोक शेती हाच आर्थिक व्यवसाय करतात. यामुळे लोकांचा अन्न व प्राण्यांना चारा उपलब्ध होतो. शेती उत्पादनांवर अनेक प्रक्रिया उद्योग चालतात. तसेच पशुपालनही मोठ्या प्रमाणात करता येते. शेतीच्या शोधाच्या अगोदर मानव हा कंदमुळे फळे तसेच शिकार करून आपले जीवन जगत होता. शेतीमुळे मानव हा स्थिर झाला. आधुनिक संस्कृतीचा आधार शेती हाच आहे. शेती ही भूरचना मृदा, हवामान, पाणी इ. भौगोलिक घटकावर अवलंबून असते. शेती ही उदरनिर्वाह व व्यापारी या दोन तत्वावर केली जाते. शास्त्रीय तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे शेतीमध्ये दिवसेंदिवस सुधारणा होत आहे.

शेतीचे प्रकार –

देशातील नैसर्गिक पर्यावरण, लोकसंख्या, लोकांच्या गरजा यांनुसार शेतीच्या स्वरूपात भिन्नता आढळते. विविध कसोट्यांच्या आधारे कृषी प्रकार अभ्यासले जातात.

१) क्षेत्रावर आधारित - अ) सघन / सखोल शेती ब) विस्तृत शेती

२) आर्द्रता व पाणीपुरवठा यावर आधारित : अ) आर्द्र शेती ब) कोरवाहू शेती क) जलसिंचन शेती

- ३) पीक प्ररुपांवर आधारित : अ) एक पीक पध्दती शेती ब) दुबार पीक शेती क) बहुपीक पध्दती शेती
- ४) उत्पादन प्रमाण व बाजारपेठेवर आधारित - अ) प्राथमिक उदरनिर्वाह शेती ब) स्थलांतरीत शेती क) प्राथमिक स्थायी शेती ड) व्यापारी शेती इ) मळा शेती
- ५) प्रदेशिक आधारानुसार - अ) मान्सून शेती ब) भूमध्य सागरी शेती क) मिश्र शेती ड) उष्ण कटिबंधीय मळा शेती.

शेतीचे महत्व

मानवाचा प्रचीन व मूलभूत व्यवसाय कृषी हा आज जगातील अनेक देशांच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. जगातील ५०... तर विकसनशील देशातील ६५ ... लोकसंख्या कृषी व्यवसायावर अवलंबून आहे. अनेक देशांतील राष्ट्रीय उत्पादनात कृषी उत्पादनाचा मोठा वाटा आहे. अन्न, वस्त्र, निवारा या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्याबरोबरच विविध प्रकारच्या उद्योगांना कृषी व्यवसायातून कच्चा मालाचा पुरवठा होतो. विकसनशील देशांच्या विदेशी व्यापारात कृषी उत्पादनांचा सहभाग मोठा असतो.

तुमची प्रगती तपासा :

- १) टीप द्या - शेती प्राथमिक व्यवसाय

२.७ लाकूडकाम

वन उत्पादन हा जगातील सर्वात प्रचीन व्यवसाय असून जगातील अधिक जमाती हा व्यवसाय करतात. अरण्यातील वनस्पतींची मुळे, कंदमुळे, फळे गोळा करणे हा जंगलातील महत्वाचा व्यवसाय आहे. काळानुसार याचे प्रमाण कमी झालेले आहे तरी बऱ्याच प्रदेशात मध गोळा करणे, डिक गोळा करणे त्याचबरोबर कागद निर्मितीसाठी लाकूडतोड करून कागदी लगद्यापासून वस्तू, पेट्या, कलाकुसरीच्या वस्तू, लाख हा कारखानदारीसाठी लागणारा कच्चा माल अरण्यातील वृक्षतोडीमुळे उपलब्ध होतो. समशितोष्ण कटिबंधात लाकूडतोड हा व्यवसाय व्यापारी तत्वावर केला जातो.

अ) कंदमुळे, फळे गोळा करणे

उष्ण प्रदेश - उष्ण कटिबंधात वेगवेगळ्या ठिकाणांमध्ये या आर्थिक क्रिया चालतात. अमेझॉनचे खोरे, ब्राझील, पेरू, इक्रोकेडोर आणि व्हेनेझुएला, उष्ण कटिबंधीय आफ्रिकेमधील काही पट्टे, ऑस्ट्रेलियामधील उत्तरकडील, न्यू गिनीचा अंतर्गत प्रदेश, अशियामधील म्यानमार, थायलंड, चीन आणि भारताचा दुर्गम प्रदेश इत्यादी.

ब) शिकार -

मानवाचा पहिला व्यवसाय शिकार आहे. सुरुवातीच्या काळात मानव उदरनिर्वाहासाठी कच्चे किंवा शिजवलेले मांस खात होता. शिकार हा मानवाचा प्रचीन व्यवसाय असून तो अग्रगत देशात आजही चालतो. विषुववृत्तीय अरण्यातील व ध्रुवीय प्रदेशातील लोक शिकार

हा प्राथमिक स्वरूपातील व्यवसाय करतात. उपजिविकेचे साधन म्हणून शिकार करणे हे उत्तर अमेरिका, आफ्रिका, उत्तर आशिया, उत्तर ऑस्ट्रेलिया या देशातील आदिम जमाती मोठ्या प्रमाणावर करतात. सध्यस्थितीला प्रण्यांची शिकार करण्यास बंदी घालण्यात आली आहे.

वनांचे महत्व

वने पर्यावरणाच्या दृष्टीने महत्वाची आहेत. वनांमुळे पर्यावरणाचा समतोल राखला जातो. मानवासाठी नैसर्गिक ऑक्सिजनचा पुरवठा वनांमधूनच होतो. मध, डिंक या घटकांची उपलब्धता आजही वनांमुळेच होते. त्याचबरोबर कागद निर्मितीसाठी लाकूडतोड करून लगदा, पेट्या तसेच खेळाच्या साहित्यासाठी लागणा-या लाकडाची उपलब्धता वनांपासून होते. लाख हा कारखानदारीसाठी लागणारा कच्चा माल अरण्यातील वृक्षतोडीमुळे उपलब्ध होतो. वनांमुळे जमिनीचा धूप रोखली जाते. पर्जन्याच्या प्रमाणावरही वनांचा परिणाम होतो.

मासेमारी आणि पशुसंवर्धन: प्रकार आणि वितरण

मासेमारी म्हणजे मासे पकडण्याचा प्रयत्न करणे. मासे पकडण्यासाठी अनेक तंत्रे आहेत. हात गोळा करणे, भाला मारणे, जाळी मारणे इ. ही क्रिया प्राचीन पाषाणयुगात सुरू झालेल्या प्रथांपैकी एक आहे. आता आधुनिक तंत्रे सुरू झाली आहेत. पुढील घडामोडींनाही वाव आहे. मासेमारीचे विविध प्रकार आहेत.

a मत्स्यपालनाची कापणी त्यांच्या मूल्यांसाठी केली जाते उदा. व्यावसायिक मासेमारी, मनोरंजनात्मक मासेमारी इ. खाऱ्या पाण्यातील मासेमारी किंवा गोड्या पाण्यातील मासेमारी असू शकते. तेथे मारियन फिशिंग किंवा अंतर्देशीय पाण्यात मासेमारी असू शकते.

b व्यावसायिक मासेमारी म्हणजे व्यावसायिक नफ्यासाठी मासे आणि इतर समुद्री खाद्यपदार्थ पकडण्याची क्रिया. मासेमारी हा प्रकार एक म्हणून केला जातो

a उद्योग आणि प्रतिकूल परिस्थितीत समुद्रापर्यंत. व्यावसायिक मच्छीमार सामान्यतः सर्व प्रकारचे मासे पकडतो ज्यांना जागतिक बाजारपेठेत मागणी असते. व्यावसायिक मासेमारीसाठी तंत्रज्ञानाचा वापर केला जातो. या प्रकारच्या क्रियाकलापांमध्ये व्यावसायिक धोका असतो.

b बेटावरील मत्स्यपालन मुख्यतः नद्या आणि तलावांमध्ये केले जाते.

c विशेषतः आशिया आणि दक्षिण पूर्व आशियामध्ये बेटे मत्स्यपालन ही एक महत्वाची क्रिया आहे. येथे मासे कमी प्रमाणात पकडले जातात आणि मुख्यतः वैयक्तिक कुटुंबाला आधार देतात किंवा काही लहान असंघटित बाजारात विकले जातात.

d भारतातील मासेमारी हा महागड्या राज्यातील एक प्रमुख उद्योग आहे आणि तो सुमारे 14 दशलक्ष लोकांना रोजगार देतो. 1942 मध्ये स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून भारतातील मत्स्य उत्पादनात 10 पटीने वाढ झाली आहे. भारतात 2,512 किमी सागरी खर्चाची रेषा आहे. भारत हा जगातील मासळीचा प्रमुख पुरवठादार देश मानला जाऊ शकतो. सागरी आणि गोड्या पाण्यातील मासेमारी भारतात झपाट्याने वाढत आहे

1. एक्वा कल्चर म्हणजे मासे आणि इतर जलचर जीवांची शेती. भारतातही एक्वा संस्कृती पाळली जाते. रोजगार, पोषण आणि व्यापार या दृष्टिकोनातून मासेमारी उद्योग हा अर्थव्यवस्थेचा महत्त्वाचा भाग आहे.

ख) मासेमारी - सागरी किनारे, नद्या, सरोवर, तलाव या ठिकाणी मासेमारी हा व्यवसाय चालतो. विकसित देशात हा व्यवसाय आधुनिक पद्धतीने केला जातो. मासे हे किनार्यावरील लोकांचे पुरक अन्न असल्यामुळे दाट लोकवस्तीच्या प्रदेशात मासेमारी व्यवसाय मोठ्या प्रमाणावर चालतो. पश्चिम युरोप, कॅनडा संयुक्त संस्थाने, पेरू, चिली, भारत, फिलिपाईन्स या देशात मासेमारी मोठ्या प्रमाणात होते. समशीतोष्ण कटिबंधीय प्रदेशात व्यापारी तत्वावर मासेमारी केली जाते.

मासेमारीचे महत्व –

मासेमारी हा प्राथमिक व्यवसाय फार पूर्वी पासून मानव करीत आला आहे. आज या व्यवसायाचे स्वरूप व्यापारी झाले आहे. जगात मोठ्या प्रमाणावर व्यापारी तत्वावर मासेमारी केली जाते. माशांचा अन्न म्हणून वापर केला जातो. माशांपासून उपयुक्त तेलाचे उत्पादन घेतले जाते. सौंदर्यप्रसाधनांमध्ये अशा तेलाचा वापर केला जातो. माशांपासून खताचीही निर्मिती केली जाते.

खनिजे आणि उद्योग

घटक संरचना :

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ खनिजे: महत्त्व, वैशिष्ट्ये आणि वितरण
- ३.३ औद्योगिक स्थानांवर परिणाम करणारे घटक
- ३.४ वेबरचा सिद्धांत
- ३.५ जगातील औद्योगिक प्रदेश

३.० उद्दिष्टे

- खनिजे: महत्त्व, वैशिष्ट्ये आणि वितरण समजून घेणे
- उद्योगधंद्याचे विविध प्रकारे होणारे वर्गीकरण अभ्यासणे.
- वेबरचा सिद्धांत समजून घेणे.

३.१ प्रस्तावना

उद्योगधंद्याची सुरवात १७ व्या शतकापासून झाली. पहिली औद्योगिक क्रांती युरोपमध्ये झाली. त्यानंतर औद्योगिकरणाचा प्रसार संपूर्ण जगभर झाला. मानवाने नवनवीन यंत्रांचा व तंत्रांचा शोध लावल्यामुळे उद्योगधंद्यांना गती प्राप्त झाली आणि त्याचे स्वरूपही बदलत व विकसीत होत गेले.

३.२ खनिजे: महत्त्व, वैशिष्ट्ये आणि वितरण

खनिजे म्हणजे काय?

सामाजिक आर्थिक वाढीसाठी प्राथमिक भौतिक पाया म्हणजे खनिज संसाधने. आकडेवारीनुसार, मानवाकडून वापरल्या जाणाऱ्या ९५% पेक्षा जास्त ऊर्जा, उद्योगात वापरल्या जाणाऱ्या ८०% कच्च्या मालाचा आणि कृषी उत्पादनात वापरल्या जाणाऱ्या ७०% कच्च्या मालाचा वापर खनिज संसाधनांमधून होतो. देशाला औद्योगिक विकासाचा पाया देण्यासाठी खनिज संसाधने महत्त्वाची आहेत. सुदैवाने, त्याच्या वैविध्यपूर्ण भूवैज्ञानिक रचनेमुळे, भारतामध्ये खनिज संसाधनांच्या मोठ्या श्रेणीने संपन्न आहे. त्यात शंभरहून

अधिक खनिजे आहेत, त्यापैकी सुमारे तीस खनिजे आर्थिक दृष्टिकोनातून महत्वाची आहेत. कोळसा, लोह धातू, मॅंगनीज, बॉक्साईट, अभ्रक आणि इतर साहित्य ही काही उदाहरणे आहेत. तथापि, पेट्रोलियम आणि विविध नॉनफेरस धातू खनिजे, विशेषतः तांबे, शिसे, जस्त, कथील आणि ग्रेफाइटची अपुरी मात्रा आहे. प्राथमिक उत्पादनाचे रुपांतर अधिक उपयुक्त घटकांत करणे म्हणजे उद्योगधंदे होय. याचाच अर्थ कच्चा मालाचे रुपांतर उपभोग्य अशा पक्या मालात करणे म्हणजे उद्योगधंदे होय.

Types of Minerals

खनिज स्रोतांचे प्रकार:

त्यांच्या रासायनिक आणि भौतिक वैशिष्ट्यांवर आधारित, खनिजे दोन प्राथमिक श्रेणींमध्ये विभागली जाऊ शकतात: धातू आणि गैर-धातू.

खनिजांचे मुळात दोन प्रकारे वर्गीकरण केले जाते:

धातू खनिजे:

मेटॅलिक खनिजे धातू उद्योगाच्या वाढीसाठी एक भक्कम पाया म्हणून काम करतात. या गटामध्ये लोह धातू आणि बॉक्साईट सारख्या धातू निर्माण करणाऱ्या साहित्याचा समावेश होतो. धातूच्या खनिजांमध्ये धातूची चमक किंवा चमक असते.

फेरस आणि नॉन-फेरस धातूची खनिजे ही धातूच्या खनिजांची उपश्रेणी आहेत.

फेरस: फेरस खनिजे लोह समाविष्ट असलेल्या सर्व खनिजांचा संदर्भ देतात. फेरस खनिजांच्या उदाहरणांमध्ये क्रोमाइट्स, लोह धातू आणि मॅंगनीज यांचा समावेश होतो. सर्व धातूंच्या खनिज उत्पादनाच्या मूल्याच्या सुमारे तीन चतुर्थांश भाग हे फेरस खनिजांनी बनलेले आहे. ही खनिजे धातुकर्म उद्योगांच्या वाढीसाठी, विशेषतः लोह, पोलाद आणि मिश्र धातुंचे उत्पादन करणाऱ्या उद्योगांच्या वाढीसाठी एक भक्कम पाया देतात. फेरस खनिज साठा आणि उत्पादनाच्या बाबतीत भारताची स्थिती चांगली आहे.

नॉन-फेरस: लोहमुक्त खनिजांना नॉन-फेरस खनिजे म्हणतात. नॉन-फेरस खनिजांमध्ये तांबे, बॉक्साईट आणि इतरांचा समावेश होतो. बॉक्साईट वगळता, भारताला नॉन-फेरस धातूच्या खनिजांमध्ये कमी प्रवेश आहे.

अधातू खनिजे:

धातू नसलेल्या खनिजांमध्ये त्यांच्या रासायनिक रचनेत काढता येण्याजोग्या धातूंचा अभाव असतो आणि ते सेंद्रिय किंवा अजैविक मूळ असू शकतात. ते पुढे दोन गटांमध्ये विभागले गेले आहेत, म्हणजे खनिज इंधन आणि इतर नॉन-मेटलिक खनिजे, त्यांच्या मूळ स्थानावर आधारित. भारताला अनेक नॉन-मेटलिक खनिजांचा आशीर्वाद आहे, परंतु आर्थिक दृष्टिकोनातून त्यापैकी फारच कमी प्रमाणात महत्त्वपूर्ण आहेत. ते जिप्सम, फॉस्फेट, कायनाइट, सिलिमनाइट, डोलोमाइट, चुनखडी आणि अभ्रक आहेत. सिमेंट, खते, रीफ्रॅक्टरीज आणि इलेक्ट्रिकल वस्तूंचे उत्पादन करणाऱ्यांसह अनेक भिन्न क्षेत्रे ही खनिजे वापरतात.

इंधन खनिजे: कोळसा आणि पेट्रोलियम यांसारखी खनिज इंधने सेंद्रिय स्वरूपाची असतात आणि ती पुरलेल्या प्राणी आणि वनस्पतींच्या जीवनातून निर्माण होतात. ते जीवाश्म इंधनाच्या नावानेही जातात.

इतर अधातू खनिजे: अभ्रक, चुनखडी आणि ग्रेफाइट यांसारखी इतर अधातू खनिजे निसर्गात अजैविक आहेत.

खनिजांची वैशिष्ट्ये:

खनिजांच्या मूलभूत गुणांमध्ये खालील गोष्टींचा समावेश होतो:

- खनिज क्रिस्टल रचना स्पष्टपणे परिभाषित आहे.
- त्यांची एक निश्चित रासायनिक रचना आहे.
- ते नैसर्गिकरित्या होत असतात.
- ते अजैविक पद्धतींनी तयार होतात.
- ते निसर्गात घन असतात.

खडकाला खनिज मानले जाण्यासाठी यापैकी किमान तीन गुण प्रदर्शित करणे आवश्यक आहे.

खनिजांच्या इतर गुणधर्मांमध्ये त्यांचे अनियमित अवकाशीय वितरण समाविष्ट आहे.

खनिज गुणवत्ता आणि प्रमाण यांचा परस्पर संबंध आहे, याचा अर्थ उच्च-गुणवत्तेची खनिजे कमी-गुणवत्तेच्या खनिजांपेक्षा दुर्मिळ आहेत.

सर्व खनिजे कालांतराने संपुष्टात येतात. भूगर्भशास्त्रीयदृष्ट्या, खनिजे तयार होण्यास बराच कालावधी लागतो आणि आवश्यकतेनुसार ते त्वरित बदलले जाऊ शकत नाहीत.

खनिजांचे वितरण:

खनिजे आणि उद्योग

भारतामध्ये खनिज संपत्तीचे असमान वितरण आहे. खनिज संसाधनांच्या घटना भौगोलिक रचनेच्या विशिष्ट श्रेणींशी जोडल्या जातात.

कोळशाचे बहुतांश साठे गोंडवाना प्रणालीमध्ये आहेत.

तांबे, शिसे, जस्त इत्यादींसह धारवाड आणि कडपाह प्रणालीमध्ये लक्षणीय धातूचे खनिज साठे आहेत.

दामोदर, सोने, महानदी आणि गोदावरी खोऱ्यांमध्ये जगातील 97 टक्क्यांहून अधिक कोळसा साठा आहे.

अरबी समुद्रात, आसाम, गुजरातच्या गाळाच्या खोऱ्यात पेट्रोलियमचे साठे मुंबईच्या किनारपट्टीवर आढळतात. कृष्णा-गोदावरी आणि कावेरी खोऱ्यांमध्ये नवीन साठे आहेत.

विंध्यन प्रणालीमध्ये आढळणाऱ्या प्रमुख गैर-धातू खनिजांमध्ये जिप्सम, कॅल्शियम, चुनखडी आणि डोलोमाइट यांचा समावेश होतो. भारतातील द्वीपकल्पीय पठारी प्रदेशातील प्राचीन क्रिस्टलीय खडकांमध्ये, बहुसंख्य धातू खनिजे आढळतात.

भारतातील प्रमुख खनिज प्रदेश:

खनिजे अधूनमधून इकडे-तिकडे वेगळ्या कप्प्यांमध्ये आढळू शकतात, परंतु ते बहुधा भारतभर तीन मोठ्या भागात केंद्रित असतात.

ईशान्य पठाराचे क्षेत्रफल:

त्यात छोटानागपूर, ओरिसा आणि पूर्व आंध्रच्या पठारांचा समावेश होतो.

विशेषतः धातूविज्ञानासाठी वापरले जाणारे समृद्ध खनिज साठे या भागात आढळतात.

लोह धातू, मॅंगनीज, अभ्रक, बॉक्साईट, चुनखडी आणि डोलोमाइट यांसारख्या अनेक खनिजांचे, विशेषतः धातू उद्योगात वापरल्या जाणाऱ्या खनिजांचे समृद्ध साठे या प्रदेशात आढळतात.

दामोदर, महानदी आणि सोन या नद्यांच्या खोऱ्यांसह, या भागात कोळशाचा मुबलक साठा आहे.

याव्यतिरिक्त, या भागात तांबे, युरेनियम, थोरियम, फॉस्फेट इत्यादींचे महत्त्वपूर्ण साठे आहेत.

काही महत्त्वाची खनिजे:

लोह खनिज:

भारतामध्ये लोहखनिजाची संसाधने बऱ्यापैकी आहेत आणि 60% पेक्षा जास्त लोह सामग्री असलेले खनिज अत्यंत उच्च दर्जाचे आहे. हेमेटाइट, मॅग्नेटाइट आणि लिमोनाइट हे

राष्ट्रात आढळणाऱ्या लोहखनिजाचे तीन मुख्य प्रकार बनतात. देशाच्या ईशान्येकडील पठारी प्रदेशात, कोळशाच्या साठ्यांजवळ लोखंडाच्या खाणी आहेत. ओडिशा, झारखंड, छत्तीसगड, कर्नाटक, गोवा, तेलंगणा, आंध्र प्रदेश आणि तामिळनाडू या राज्यांमध्ये जगातील 95% पेक्षा जास्त लोह खनिज साठा आहे.

आंध्र प्रदेशातील अनंतपूर, खम्मम, कृष्णा, कुरनूल, कडप्पा आणि नेल्लोर हे जिल्हे लोहखनिजाचे साठे आहेत.

- याव्यतिरिक्त, राजस्थान, महाराष्ट्र आणि तामिळनाडू राज्यांमध्ये काही ठेवी आहेत. विशेषतः निर्यातीच्या उद्देशाने, छत्तीसगड आणि ओडिशातील बैलाडिला, राजहरा आणि किरुबुरू येथील खाणी विकसित केल्या जात आहेत.

- जरी गोव्यातील खनिज कमी दर्जाचे असले तरी ते देशाच्या एकूण उत्पादनात प्रभावी योगदान देते. मार्ग बंदरातून गोव्यातील जवळपास सर्व लोखंड जपानला पाठवले जाते.

मॅंगनीज:

- ओडिशा, मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र, कर्नाटक आणि आंध्र प्रदेश हे प्रमुख उत्पादन क्षेत्र आहेत. महाराष्ट्रातील नागपूर आणि भंडारा जिल्ह्यांपासून मध्य प्रदेशातील बालाघाट आणि छिंदवाडा जिल्ह्यांपर्यंत पसरलेल्या पट्ट्यात भारतातील एकूण मॅंगनीज धातूच्या साठ्यांपैकी 78 टक्क्यांहून अधिक साठा आहे.

- देशात मॅंगनीजचे सर्वात मोठे उत्पादक मध्य प्रदेश म्हणजे; देशभरातील एकूण उत्पादनात 33% वाटा आहे.

- सुंदरगड, रायगडा, बोलंगीर, केओझार, जाजपूर, मयूरभंज, कोरापुट, कालाहांडी आणि बोलंगीर हे खाणकामाचे महत्त्वपूर्ण प्रदेश आहेत.

- देशातील आणखी एक महत्त्वपूर्ण उत्पादक, कर्नाटक एकूण उत्पादनात 26% योगदान देतो आणि धारवाड, बल्लारी, बेलगावी, उत्तर कॅनरा, चिक्कमंगलुरु, शिवमोग्गा, चित्रदुर्ग आणि तुमकूर येथे खाणी आहेत.

- मॅंगनीज, जे नागपूर, भंडारा आणि रत्नागिरी जिल्ह्यांत उत्खनन केले जाते, हे महाराष्ट्रात उत्पादित होणारे दुसरे प्रमुख खनिज आहे.

खनिजांचा उपयोग:

- औद्योगिक आणि विकसनशील दोन्ही राष्ट्रे खनिजांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर करतात.

- वाळू, रेव, विट चिकणमाती, आणि खडकांचे एकत्रीकरण हे सर्व बांधकाम खनिजे मानले जातात. ते काँक्रीट, विटा आणि पाईप्सच्या निर्मितीमध्ये तसेच घरे आणि रस्ते बांधण्यासाठी काम करतात.

- नॉन-मेटलिक औद्योगिक खनिजे विविध औद्योगिक प्रक्रियांमध्ये वापरली जातात, जसे की रसायने, काच, खते आणि कागद, प्लास्टिक आणि फार्मास्युटिकल्ससाठी फिलर तयार

करणे. मीठ, चिकणमाती, चुनखडी, सिलिका वाळू, फॉस्फेट रॉक, तालक आणि अभ्रक ही औद्योगिक खनिजांची उदाहरणे आहेत.

खनिजे आणि उद्योग

३.३ औद्योगिक स्थानांवर परिणाम करणारे घटक

सामान्यतः, उद्योगांच्या स्थानावर आर्थिक विचारांचा प्रभाव पडतो, तरीही काही गैर-आर्थिक विचारांमुळे काही उद्योगांच्या स्थानावर प्रभाव पडतो. नफा वाढवणे, ज्यामध्ये खर्च कमी करणे देखील सूचित होते ते उद्योगांच्या स्थानासाठी विशिष्ट ठिकाणांच्या निवडीचे सर्वात महत्वाचे लक्ष्य आहे. उद्योगांच्या स्थानावर परिणाम करणाऱ्या विविध घटकांबद्दल जाणून घेऊ.

उद्योगाला विशिष्ट ठिकाणी खेचणारे अनेक घटक आहेत. उद्योगांच्या स्थानावर परिणाम करणारे घटक हे आहेत:

1. कच्च्या मालाची उपलब्धता
2. मजुरांची उपलब्धता
3. बाजारपेठेची जवळीक
4. वाहतूक सुविधा
5. शक्ती
6. साइट आणि सेवा
7. वित्त
8. नैसर्गिक आणि हवामानविषयक विचार
9. वैयक्तिक घटक
10. धोरणात्मक विचार
11. बाह्य अर्थव्यवस्था
12. विविध घटक

1. कच्च्या मालाची उपलब्धता:

उद्योगाचे स्थान निश्चित करताना, कच्च्या मालाच्या स्रोतांच्या जवळ असणे महत्वाचे आहे. कच्च्या मालाच्या स्रोतांच्या जवळ आल्याने उद्योगाचा उत्पादन खर्च कमी होईल. बहुतेक मोठ्या उद्योगांसाठी, कच्च्या मालाची किंमत एकूण खर्चाचा मोठा भाग बनवते. म्हणून, बहुतेक कृषी-आधारित आणि वन-आधारित उद्योग कच्च्या मालाच्या पुरवठ्याच्या स्रोतांच्या परिसरात आहेत.

2. मजुरांची उपलब्धता:

उद्योगासाठी स्वस्त आणि कुशल कामगारांचा पुरेसा पुरवठा आवश्यक आहे. कामगार केंद्रांकडे उद्योगाचे आकर्षण हे उत्पादनाच्या एकूण खर्चाच्या श्रम खर्चाच्या गुणोत्तरावर अवलंबून असते ज्याला वेबर मजूर खर्च निर्देशांक म्हणतात. मुंबई प्रदेशाच्या अंतर्गत भागात कुशल कामगारांची उपलब्धता हा या प्रदेशातील कापूस वस्त्रोद्योगाच्या सुरुवातीच्या एकाग्रतेसाठी जबाबदार घटकांपैकी एक होता.

3. बाजाराची जवळीक:

बाजारातील प्रवेश हा उद्योगांच्या स्थानावर परिणाम करणारा एक महत्वाचा घटक आहे जो उद्योजकाने विचारात घेणे आवश्यक आहे. नाशवंत किंवा अवजड वस्तूंचे उत्पादन करणारे उद्योग ज्यांची लांब पल्ल्यापर्यंत वाहतूक करता येत नाही ते सामान्यतः बाजाराच्या अगदी जवळ असतात. ब्रेड आणि बेकरी, बर्फ, टिन, कॅन उत्पादन इत्यादींच्या बाबतीत बाजारपेठेजवळ असलेले उद्योग तयार उत्पादनाच्या वितरणासाठी वाहतूक खर्च कमी करू शकतात. ग्राहक उत्पादन करणाऱ्या उद्योगांच्या बाबतीत बाजारपेठेची सुलभता अधिक महत्वाची असते. उत्पादक वस्तू/ऐवजी वस्तू.

4. वाहतूक सुविधा:

वाहतूक सुविधा, सामान्यतः उद्योगाच्या स्थानावर प्रभाव टाकतात. पाणी, रस्ता आणि रेल्वे या तीन पद्धतींसह वाहतूक ही एकत्रितपणे महत्वाची भूमिका बजावते. त्यामुळे जलमार्ग, रस्ते आणि रेल्वेचे जंक्शन पॉइंट औद्योगिक क्रियाकलापांचे केंद्र बनतात.

5. विद्युत शक्ती:

उद्योगाच्या स्थानावर परिणाम करणारा आणखी एक घटक म्हणजे स्वस्त विजेची उपलब्धता. पाणी, वारा, कोळसा, वायू, तेल आणि वीज हे उर्जेचे प्रमुख स्रोत आहेत. वाफेच्या इंजिनाचा शोध लागण्यापूर्वी पाणी आणि पवन उर्जा या दोन्हीचा मोठ्या प्रमाणावर वीज पुरवठ्याचा स्रोत म्हणून शोध घेतला जात होता. एकोणिसाव्या शतकात, कोळसा क्षेत्राची जवळीक नवीन उद्योगांच्या स्थापनेवर, विशेषतः जड उद्योगांसाठी मुख्य स्थान निर्माण करणारा प्रभाव बनला. वीज, वायू, तेल इत्यादी उर्जेच्या इतर स्रोतांच्या परिचयामुळे उर्जा घटक अधिक लवचिक झाला ज्यामुळे उद्योगांचे विखुरणे आणि विकेंद्रीकरण झाले. चला पुढे जाऊन उद्योगांच्या स्थानावर परिणाम करणारे आणखी काही घटक जाणून घेऊया.

6. साइट आणि सेवा:

सार्वजनिक उपयोगिता सेवांचे अस्तित्व, साइटच्या मूल्याची स्वस्तता, एखाद्या विशिष्ट जागेशी संलग्न असलेल्या सुविधा जसे की जमिनीची पातळी, वनस्पतींचे स्वरूप आणि संबंधित क्रियाकलापांचे स्थान एका विशिष्ट मर्यादेपर्यंत उद्योगाच्या स्थानावर प्रभाव टाकतात. सरकारने काही क्षेत्रे मागासलेले क्षेत्र म्हणून वर्गीकृत केली आहेत जिथे उद्योजकांना अनुदान, किंवा सवलतीच्या दराने वित्तपुरवठा, किंवा स्वस्त दरात वीज

पुरवठा, आणि शिक्षण आणि प्रशिक्षण सुविधांची तरतूद यासारख्या विविध सवलती दिल्या जातात. अशा प्रकारच्या प्रोत्साहनांमुळे प्रेरित झालेले काही उद्योजक अशा भागात त्यांचे युनिट शोधण्यासाठी पुढे येऊ शकतात.

7. वित्त:

उद्योग उभारणीसाठी, ते चालवण्यासाठी आणि विस्ताराच्या वेळीही वित्तपुरवठा आवश्यक असतो. स्वस्त व्याजदरात भांडवलाची उपलब्धता आणि अपुरी रक्कम हे औद्योगिक स्थानावर प्रभाव पाडणारे प्रमुख घटक आहेत. उदाहरणार्थ, भारतीय कापूस वस्त्रोद्योगाच्या स्थानिक इतिहासाचा आढावा घेतल्यास असे दिसून येते की सुरुवातीच्या काळात मुंबई आणि आसपासच्या उद्योगांचे केंद्रीकरण मुख्यत्वे श्रीमंत आणि उद्योजक पारशी आणि भाटिया व्यापाऱ्यांच्या उपस्थितीमुळे होते, ज्यांनी मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक संसाधने पुरवली.

8. नैसर्गिक आणि हवामानविषयक विचार:

नैसर्गिक आणि हवामानविषयक विचारांमध्ये जमिनीची पातळी, प्रदेशाची भूगोल, पाण्याची सुविधा, ड्रेनेज सुविधा, टाकाऊ पदार्थांची विल्हेवाट इत्यादींचा समावेश होतो. हे घटक कधी कधी उद्योगांच्या स्थानावर प्रभाव टाकतात. उदाहरणार्थ, कापूस वस्त्रोद्योगाच्या बाबतीत, दमट हवामानाचा अतिरिक्त फायदा होतो कारण सूत तुटण्याची वारंवारता कमी असते. भारतातील बॉम्बे आणि ब्रिटनमधील मॅचेस्टरच्या दमट हवामानामुळे त्या केंद्रांमध्ये कापूस वस्त्रोद्योगाच्या विकासाला मोठा वाव मिळाला.

9. वैयक्तिक घटक:

औद्योगिक युनिट्सचे स्थान ठरवताना, काहीवेळा उद्योजकाची वैयक्तिक प्राधान्ये आणि विशिष्ट परिसरांविरुद्ध पूर्वाग्रह असू शकतात. उदाहरणार्थ, मिस्टर फोर्डने डेट्रॉइटमध्ये मोटार कार तयार करण्यास सुरुवात केली कारण ते त्यांचे मूळ गाव होते. अशा प्रकरणांमध्ये, वैयक्तिक घटक इतर विचारांवर वर्चस्व गाजवतात. तथापि, या प्रकारचे वर्चस्व दुर्मिळ आहे.

10. धोरणात्मक विचार:

आधुनिक काळात, औद्योगिक स्थान निश्चित करण्यात धोरणात्मक विचार महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत. युद्धकाळात सुरक्षित ठिकाणाला विशेष महत्त्व असते. कारण युद्धाच्या काळात हवाई हल्ल्यांचे मुख्य लक्ष्य शस्त्रास्त्रे आणि दारुगोळा कारखाने आणि युद्धासाठी आवश्यक असलेल्या इतर वस्तूंचा पुरवठा करणारे उद्योग असतील. दुसऱ्या महायुद्धादरम्यानचा रशियन अनुभव एक मनोरंजक उदाहरण देतो.

11. बाह्य अर्थव्यवस्था:

बाह्य अर्थव्यवस्था देखील उद्योगांच्या स्थानावर लक्षणीय प्रभाव टाकतात. जेव्हा विशिष्ट उद्योग मुख्यतः बंदर आणि शिपिंग सुविधा असलेल्या एका विशिष्ट केंद्रावर स्थानिकीकृत केला जातो तेव्हा विशेष उपकंपनी क्रियाकलापांच्या वाढीमुळे बाह्य अर्थव्यवस्था उद्भवतात.

जेव्हा एकाच उद्योगातील मोठ्या संख्येने औद्योगिक युनिट्स एकमेकांच्या अगदी जवळ असतात तेव्हा बाह्य अर्थव्यवस्थांचाही आनंद घेता येतो.

12. विविध घटक:

काही विशिष्ट प्रकरणांमध्ये उद्योगांचे स्थान निश्चित करण्यात ऐतिहासिक घटना देखील प्रमुख भूमिका बजावतात. लँकेशायरमधील कापूस वस्त्र उद्योगाचा विकास याचे एक मनोरंजक उदाहरण देतो. पुढे, एखाद्या औद्योगिक युनिटच्या आकाराचा देखील स्थान निवडण्यावर खूप प्रभाव पडतो. याचे कारण असे की औद्योगिक युनिट्सचा आकार वर्तुळाच्या त्रिज्यावर अवलंबून असतो ज्यामध्ये ते त्यांच्या मालाचे फायद्याचे वितरण करू शकतात आणि वर्तुळात राहणाऱ्या लोकसंख्येच्या घनतेवर अवलंबून असतात.

३.४ उद्योगाच्या स्थाननिश्चितीवर वेबरचा सिध्दांत

उद्योग हा आर्थिक विकासाचा पाया आहे. उद्योग उभारणाऱ्यासाठी अनेक घटक कारणीभूत असतात. त्या सर्व घटकांचा आर्थिक निकषावर ताळमेळ बसून उद्योगाचे स्थान निश्चित केले जाते. या सिध्दांतामध्ये अनेक अर्थशास्त्रज्ञांनी विचारवंतांनी मांडलेले दोन दृष्टीकोन विचारात घ्यावे लागतात.

१. किमान खर्ची दृष्टीकोन

२. कमाल प्रप्ती दृष्टीकोन / बाजारक्षेत्र दृष्टीकोन

वेबरचा सिध्दांत-

उद्योगाच्या स्थानिकीकरणाचा सिध्दांत हा सर्वप्रथम जर्मन अर्थतज्ञ भूगोलतज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ व विचारवंत आल्फ्रेड वेबर यांनी १९०६ मध्ये थिअरी ऑफ द लोकेशन ऑफ इंडस्ट्रीज या जर्मन पुस्तकात मांडला. या आधीही उद्योगाच्या स्थानाविषयी अनेक जर्मन विचारवंतांनी आपले विचार मांडले होते. परंतु अल्फ्रेड वेबरचा सिध्दांत हा सोपा व सर्वमान्य झाला सन १९२९ मध्ये वेबरच्या पुस्तकाचे इंग्रजीत भाषांतर होऊन त्याला अनेकांकडून मान्यता मिळाली. वेबरचा किमान खर्ची दृष्टीकोन प्रमाणाकारी मानला जातो.

गृहीत तत्वे –

१. प्रदेश हा भौगोलिक दृष्ट्या तसेच राजकीय सांस्कृतिक व तांत्रिक दृष्ट्या एकसारखाच/ एकजिनसी आहे.
२. कारखान्यातून एकच उत्पादन होत असून ते एकाच बाजारात विकले जाते.
३. कच्चा माल, ऊर्जा, व बाजारपेठ तीन वेगवेगळ्या ठिकाणी आहेत.
४. मजूर हे एकाच ठिकाणी भरपूर संख्येने आहेत.

५. वाहतूक मार्ग निश्चित नसून ते उद्योग कच्चा माल व बाजार पेठेला नजीकच्या मार्गाने जोडता येतात वेबरच्या मते उद्योगाच्या स्थान निश्चितीवर प्रमुख्याने पुढील तीन घटक परिणाम करतात.

१) वाहतूक खर्च

२) मजूर खर्च

३) समुहन शक्ती

१) वाहतूक खर्च -

वेबरने कच्चा माल व पक्या मालाच्या वाहतूक खर्चाला सर्वात जास्त महत्व दिले आहे. कच्च्या मालाच्या प्रदेशातून तो उद्योगपर्यंत वाहून आणण्यासाठी व तयार झालेला माल उद्योगापासून बाजार पेठेपर्यंत पोचविण्यासाठी वाहतूक मार्ग व वाहतूक मार्ग व वाहतूक साधनांची आवश्यकता असते. वेबरच्या मते ज्या ठिकाणी कमीत कमी खर्च होईल असे ठिकाण उद्योगासाठी निवडावे. खर्च विचारात घेण्यासाठी वेबरने कच्चा मालाचे तीन प्रकार पाडले

१. सर्वत्र आढळणारा कच्चा माल

२. निश्चित या ठिकाणी आढळणारा शुध्द कच्चा माल

३. निश्चित या ठिकाणी आढळणारा अशुध्द कच्चा माल

जर कच्चा माल शुध्द स्वरूपाचा असेल तर असा उद्योगधंदा, बाजारपेठे जवळ उभारावा कारण शुध्द कच्चा माल असल्याने पक्या मालात घट होत नाही.परिणामी उद्योग कोठेही उभारला तरी चालतो.

कच्चा माल	उद्योगाचे स्थान	बाजारपेठ

पण कच्चा माल अशुध्द व वजन घटणारा असेल तर असा उद्योग धंदा कच्चा मालाच्या परिसरात उभारावा कारण कच्चा मालाचा वाहतूक खर्च हा कमी करणे आवश्यक असते.

कच्चा माल	उद्योग स्थान	बाजारपेठ

२) मजूर खर्च -

वेबरच्या मते जेथे स्वस्त व मुबलक मजूर उपलब्ध आहेत. अशा ठिकाणी उद्योग उभारावा जर कच्चा मालाच्या वाहतूकीच्या खर्चापेक्षा मजुरांवरील खर्च जास्त असेल तर असे उद्योग स्वस्त मजूर असलेल्या प्रदेशात उभे करणे सोयीचे ठरते. अन्यथा इतर प्रदेशातून कुशल व अकुशल मजूर बोलवावे लागतात. यांच्यासाठी सोयी सुविधा उभारल्या लागतात. या दोन ठिकाणी स्वस्त व भरपूर मजूर उपलब्ध असल्यामुळे या ठिकाणी उद्योग उभारल्यास मजूर खर्च वाचेल.

३) समूहन शक्ती –

अनेक उद्योग एकाच ठिकाणी एकत्रित झाल्यास त्याच्यातील उत्पादन प्रक्रिया व सेवा खर्च कमी होतो व वेळही वाचतो याच समूहन / संविहन प्रवृत्ती असे म्हणतात.

वाहतूक खर्च व मजूर खर्च शिवाय इतर अनेक घटक उद्योगांना आकर्षित करीत असतात. उदा. बँक व पतपेढ्या, विमा कंपन्या, शासकीय धोरण, सामाजिक परिस्थिती, तंत्रज्ञान यंत्रसामुग्री, पायाभूत सुविधा, परिक्षण संस्था, सुटे भाग, छोटे उद्योजक इ. या आवश्यक व मुलभूत गोष्टींचा खर्च उद्योगांना या समूहन प्रवृत्तीमुळे कमी होऊ शकतो व त्या उद्योगांचे एकमेकांना पुरक सहकार्य मिळू शकते.

वेबरचा सिध्दांतावरील टिका –

१. वेबरने ठरविलेली गृहीतके ही काल्पनिक व सैध्दांतिक असून ती वास्तववादी नाहीत. कारण सर्वत्र सुरचना नाही व वाहतूक खर्चाचे दर भिन्न असतात.
२. वेबरने वाहतूक खर्च व मजूर खर्च यांनाच जास्त महत्व दिले आहे. इतर महत्वाच्या घटकांना गौण स्थान दिले आहे. उदा. सरकारी धोरण, कररचना, सवलती, अनुदान, भांडवल, बँका इतर पायाभूत सुविधा.
३. वेबरने सिध्दांतात कच्चा माल, ऊर्जासाधने व बाजारपेठ हे सारख्याच अंतरावर आहेत असे गृहीत धरले आहे. परंतु प्रत्यक्षात तसे नसते.
४. वाहतूक खर्च अंतरानुसार सारखा घेणार नाही कारण तो भुरचना, हवामान, वाहतूक प्रकार वाहतूकीचे दर यानुसार कमी जास्त होणार असतो.
५. वेबरने उदाहरणासाठी एकच उद्योग एकच उत्पादन व एकच बाजारपेठेचा विचार केला आहे. परंतु आधुनिक काळात एकाच वेळी अनेक प्रकारची साधने अनेक प्रकारची उत्पादने निर्माण झाली, तसेच जागतिक बाजारपेठेत अवलंबून राहण्याचे प्रमाण वाढल्यामुळे उद्योगांच्या स्थानावर परिणाम होतो.
१. वेबरने केवळ आर्थिक घटकांचा महत्व दिले व या संदर्भातील सामाजिक सांस्कृतिक ऐतिहासिक व राजकीय घटकांचा विचार केला नाही. याचा स्थल व काल सापेक्ष प्रभाव असतोच.

वेबरच्या सिध्दांताचे महत्व –

वेबरच्या सिध्दांतावर टिका केली जात असली तरी त्याचा सिध्दांत आर्थिक भूगोलामध्ये व उद्योगाच्या स्थान निश्चिती संदर्भात अतिशय महत्वाचा आहे. कारण नवीन उद्योगधंदा नेमका कोठे सुरु करावा यात सर्वात प्रथम शास्त्रीय दृष्टीकोनातून अभ्यास ऑल्फड वेबरनेच केला. याबाबतीत पूर्वी ढोबळमानाने स्थान निश्चित केले जाते. असे परंतु वेबर हा पहिला शास्त्रज्ञ आहे की ज्याने शास्त्रीय दृष्ट्या असा अभ्यास करुन उद्योगाच्या स्थाननिश्चितीबाबत मार्गदर्शन केले. हा सिध्दांत १०० वर्ष जुना असल्यामुळे कालांतराने सामाजिक आर्थिक व तांत्रिक बदलामुळे सिध्दांताची तत्वे शंभर टक्के लागू असणे अशक्य आहे. इंधनाच्या

वाढत्या किंमतीमुळे वाहतूक खर्च हा अजूनही तितकाच महत्वाचा परिणामकारक मुद्दा बनला आहे. त्यामुळे या सिध्दांतावर टिका झाली तरी त्याचे महत्व कमी होत नाही.

खनिजे आणि उद्योग

तुमची प्रगती तपासा :

१) वेबरचा सिद्धांत स्पष्ट करा.

३.५ जगातील औद्योगिक प्रदेश

औद्योगिक क्षेत्र असे क्षेत्र आहेत जेथे अनुकूल भौगोलिक-आर्थिक परिस्थितीमुळे उद्योग केंद्रित झाले आहेत. हे असे क्षेत्र आहेत जेथे उत्पादन उद्योग मोठ्या प्रमाणावर चालतो आणि लोकसंख्येच्या मोठ्या प्रमाणात रोजगार देतो. मॅन्युफॅक्चरिंग युनिट्सचे स्थानिक वितरण काही निवडक क्षेत्रांमध्ये स्थानिकीकरणाचा स्पष्ट कल दर्शवते; या भागांना 'औद्योगिक क्षेत्र' असे संबोधले जाते. उद्योगांची स्थापना यादृच्छिकपणे होत नाही, तर जास्तीत जास्त नफा मिळविण्यासाठी केली जाते. शिवाय, अशा काही पद्धती आहेत ज्या उद्योजकांना त्यांच्या स्थानिक गरजा निश्चित करण्यात मदत करू शकतात. हा लेख तुम्हाला जगातील प्रमुख औद्योगिक क्षेत्रांबद्दल स्पष्ट करेल.

जगातील प्रमुख औद्योगिक क्षेत्रे

जगाचे औद्योगिक क्षेत्र संपूर्ण जगात असमानपणे वितरीत केले जातात.

उत्पादन क्षेत्रांच्या जागतिक वितरणाच्या कोणत्याही स्पष्टीकरणामध्ये नैसर्गिक आणि सांस्कृतिक घटक दोन्ही गुंतलेले असतात, परंतु कोणत्याही औद्योगिक क्षेत्राच्या स्थानिकीकरणातील मोठे फरक संसाधनांच्या उपलब्धतेद्वारे मोठ्या प्रमाणात स्पष्ट केले जाऊ शकतात.

यंत्रसामग्रीच्या विकासापासून अनेक औद्योगिक केंद्रे उभी राहिली आहेत, जेथे कोळसा, कोळसा आणि लोखंड किंवा विपुल जलशक्ती आहे - आधुनिक उद्योगाचे मुख्य स्रोत - आणि अशी सर्व शहरे कमी-अधिक प्रमाणात व्यवसाय केंद्रे आहेत.

जगातील पाच प्रमुख औद्योगिक प्रदेश. खालील औद्योगिक क्षेत्रे आहेत:

- उत्तर अमेरिकन प्रदेश
- युरोपियन प्रदेश
- इतर युरोपीय प्रदेश
- आशियाई प्रदेश
- इतर आशियाई औद्योगिक क्षेत्रे.

१. उत्तर अमेरिकन प्रदेश

- युनायटेड स्टेट्स ऑफ अमेरिका या प्रदेशातील औद्योगिक उत्पादनात अंदाजे एक पंचमांश योगदान देते. कॅनडा हा आणखी एक महत्त्वपूर्ण उत्पादक आहे.
- या देशांच्या केवळ 5% भूभागामध्ये त्यांच्या लोकसंख्येच्या एक तृतीयांश भाग आणि त्यांच्या उत्पादन उत्पादनाच्या जवळपास दोन तृतीयांश भाग आहेत.
- ऐतिहासिक आणि पर्यावरणीय घटकांच्या संयोजनामुळे हा उत्पादन पट्टा प्रसिद्ध झाला आहे.
- महत्त्वाचे स्थान घटक
- सुरुवातीच्या सेटलमेंटमुळे पूर्वेकडील शहरांना देशाचे प्रमुख औद्योगिक केंद्र बनण्याचा फायदा झाला.
- कच्च्या मालामध्ये प्रवेश- आवश्यक कच्चा माल उपलब्ध होता (जलमार्गाने किंवा नैसर्गिक संसाधनांद्वारे).
- वाहतूक- जलमार्ग वाहतुकीचे निर्धारण करण्यात ग्रेट लेक्स आणि प्रमुख नद्यांनी सुरुवातीची भूमिका बजावली.
- ताजे पाणी आणि वीज - मोठ्या तलावांच्या जवळ

उत्तर अमेरिकेतील इतर औद्योगिक प्रदेश

- न्यू यॉर्क-मध्य-अटलांटिकचा प्रदेश.
- मध्यपश्चिमी प्रदेश
- ईशान्येचा प्रदेश
- दक्षिणेकडील प्रदेश.
- पश्चिम क्षेत्र
- पॅसिफिक प्रदेश.

२. युरोपियन प्रदेश

- युरोपियन युनियनमधील बहुसंख्य देश, विशेषतः पश्चिम युरोपमधील, उच्च औद्योगिकीकरण झालेले आहेत.
- काही देश उत्पादन क्षेत्रात जागतिक आघाडीवर आहेत. जर्मनी, युनायटेड किंगडम, इटली, फ्रान्स आणि स्पेन ही उदाहरणे आहेत.
- युनायटेड किंगडम हा जगातील सर्वात औद्योगिक देशांपैकी एक आहे. किंबहुना आधुनिक औद्योगिकीकरणाचा जन्म मुख्यत्वे ब्रिटिश भूमीवर झाला.

- औद्योगिक क्रांती युरोपमध्ये सुरू झाली आणि परिणामी, युरोपच्या अनेक भागांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर जड उद्योगांचा विकास झाला.
- जगाच्या अनेक भागांमध्ये औद्योगिक विकास असूनही, युरोप एक प्रमुख औद्योगिक शक्ती आहे.
- युरोपमधील उद्योग अनेक देशांमध्ये विखुरलेले आहेत आणि युरोपचा उत्पादन पट्टा सतत नाही.

आशियाई प्रदेश

- अलीकडच्या काळापर्यंत कोणत्याही आशियाई देशात मजबूत औद्योगिक पाया नव्हता.
- तथापि, जपान, चीन, भारत, कोरिया आणि तैवान यांसारख्या औद्योगिक क्षेत्रातील काही देशांच्या वाढीमुळे, हा प्रदेश आता पारंपारिकरित्या विकसित राष्ट्रांसाठी गंभीर धोका निर्माण करत आहे.
- खरंच, जेव्हा जगाच्या भविष्यातील औद्योगिकीकरणाचा विचार केला जातो, तेव्हा आशियाला वारंवार गडद घोडा म्हणून ओळखले जाते.

इतर आशियाई औद्योगिक क्षेत्रे

- या प्रमुख औद्योगिक क्षेत्रांव्यतिरिक्त, आशियामध्ये काही विलग आणि विखुरलेली औद्योगिक केंद्रे आहेत.
- हाँगकाँग आणि सिंगापूर सारखी छोटी बेटांप्रमाणेच दक्षिण कोरियातील सोल, चोंगथू, ताएजोन, तैगु, पोहांग, उल्सल आणि क्वांगजू ही उल्लेखनीय आहेत.
- कराची, पाकिस्तान, क्वालालंपूर, मलेशिया आणि कुवेत ही महत्त्वाची छोटी शहरे आहेत.

वाहतूक, आंतराष्ट्रीय व्यापार

घटक संरचना :

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ प्रस्तावना
- ४.२ जमिनीवरील वाहतूक - रस्ते
- ४.३ लोहमार्ग वाहतूक
- ४.४ नळ वाहतूक
- ४.५ दोरी मार्ग
- ४.६ जलवाहतूक
- ४.७ विमान वाहतूक
- ४.८ वाहतूक दर संकल्पना
- ४.९ स्थलीय परस्पर संबंध
- ४.१० जागतिक व्यापार संघटना

४.० उद्दिष्टे

- विविध वाहतूक प्रकारांची माहिती घेणे.
- रस्ते, लोहमार्ग, नळ, दोरी मार्ग, जलवाहतूक व विमान वाहतूक यांची सखोल माहिती घेणे.
- स्थलीय परस्पर संबंध अभ्यासणे.
- जागतिक व्यापार संघटनांची माहिती घेणे.

४.१ प्रस्तावना

व्यक्ती किंवा वस्तू यांचे एका ठिकाणाहून दुस-या ठिकाणी स्थलांतर करणे म्हणजे वाहतूक होय. अगदी सुरवातीच्या काळात मानव स्वतःच ओझे वाहून नेत असे. नंतर एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी ओझे वाहण्यासाठी त्याने स्वतःजवळील प्रण्यांचा वापर सुरू केला ज्यामुळे त्याच्या श्रमात बचत होवू लागली.तरंगत्या लाकडावर स्वार होवून मानवाने

जलवाहतूकीला सुरुवात केली. कुशाग्र मानवाने चाकाचा शोध लावला आणि त्याची गती वाढली. हीच चाके त्याने हातगाडीला व प्रण्यांना जोडली व एकाचवेळी जास्त मालाची वाहतूक कमी श्रमात सुरु केली. आजही काही दुर्गम प्रदेशात मानव स्वतः किंवा प्राण्यांमार्फत वाहतूक करतो. कालांतराने ऊर्जासाधनांचे व इंजिनांचे लागलेले शोध यामुळे मानव अधिक गतिमान झाला. रस्ते, रेल्वे मार्गावरील आधुनिक साधनांमुळे सर्वसामान्य मानवासाठी कमी वेळेत दूर अंतरावर जाणे शक्य झाले. भारक्षमता वाढली. हवाई वाहतूकीमुळे तर संपूर्ण जगच हाकेच्या अंतरावर येऊन पोचलेले आहे. प्रगतशील वाहतूक यंत्रणा हे देशाच्या अर्थिक विकासाचे निदर्शक मानले जाते.

वाहतूकीचे प्रकार : जगातील वाहतूकीच्या विविध प्रकारांचे पुढीलप्रमाणे वर्गीकरण केले जाते.

अ) जमिनीवरील वाहतूक : १) रस्ते मार्ग वाहतूक २) लोहमार्ग वाहतूक ३) खनिज तेल व नैसर्गिक वायू नळ वाहतूक

ब) जल वाहतूक १) अंतर्गत वाहतूक २) सागरी वाहतूक

क) विमान वाहतूक

४.२ जमिनीवरील वाहतूक / भूपृष्ठीय मार्ग

---

१) रस्ते मार्ग वाहतूक

रस्ते हे वाहतूकीचे सर्वात जुने माध्यम आहे. देशातला ग्रामीणातील ग्रामीण भाग रस्ते मार्गानेच जोडला गेलेला असतो. कमीत कमी अंतरासाठी रस्ते मार्गाचा वापर अधिक सोयीस्कर असतो. काही देशांत रस्त्यांचे जाळे खूप विकसीत झालेले आहे.

रस्ते वाहतूकीचे फायदे

- १) **लवचीकता :** रस्ते वाहतूक सर्वात लवचीक असते. ग्राहकाच्या अगदी दारापर्यंत वाहतूक सेवा देता येते, आवश्यकतेनुसार साधने व मार्ग बदलता येतात.
- २) **वेळेची बचत :** रेल्वे जहाजे याप्रमाणे मालाची चढ-उतार करण्यासाठी फारसा वेळ लागत नाही.
- ३) **कमी भांडवल गुंतवणुक :** रेल्वेच्या तुलनेने रस्ते बांधणीचा खर्च कमी येतो. रेल्वेपेक्षा स्थानकांचा, खर्चदेखील कमी असतो.
- ४) **बहुउद्देशीय वापर :** मालवाहतूक व प्रवासी वाहतूक अशी भिन्न क्षमतेची वाहने एकाच रस्त्यावरून धावतात.
- ५) **अंतर :** कमी अंतरावरील वाहतूकीसाठी रस्ते अधिक उपयुक्त ठरतात.
- ६) **साधन विविधता :** वाहतूक साधनांची निवड करण्यास भरपूर वाव असतो. यामुळे खर्चाची व वेळेची बचत होते.

रस्ते वाहतूकीचे तोटे/ मर्यादा –

- १) **मर्यादित क्षमता** : मर्यादित माल किंवा प्रवासी यांची वाहतूक करता येते. वाहनांची क्षमता मर्यादित असते.
- २) **वेळ व अंतर** : लांब पल्याच्या वाहतूकीसाठी रस्ते वाहतूक उपयुक्त ठरत नाही.
- ३) **वाहतूक खर्च** : रस्ते व वाहने यांच्या देखभालीशिवाय इंधन, जकात कर यावरील खर्चदेखील अपरिहार्य असतो. त्यामुळे वाहतूक खर्च वाढतो.
- ४) **वाहतूकीची स्पर्धा** : खाजगी वाहतूक व सरकारी वाहतूक दरांमधील फरकांमुळे स्पर्धा निर्माण होते.
- ५) **रस्ते स्थिती** : रस्ते मालकी व देखभाल यामध्ये अनेक वेळा जबाबदारी टाळली जाते. राज्य व केंद्र सरकार यांच्यातील विसंवादातून रस्ते देखभालीकडे दुर्लक्ष होते. रस्त्यांचा वापर, योग्य दर्जा राखला जात नाही. यामुळे प्रवासाला अधिक वेळ लागतो. अपघातांचे प्रमाण वाढते.

तुमची प्रगती तपासा :

- १) टीप द्या - रस्ते वाहतूक

४.३ लोहमार्ग वाहतूक

जमिनीवरील वाहतूकीचा लोहमार्ग हा महत्वाचा प्रकार आहे. देशांतर्गत वाहतूकीसाठी सुरक्षित आणि स्वस्त असा हा वाहतूकीचा प्रकार आहे. देशाच्या व्यापार आणि उद्योगांच्या विकासासाठी लोहमार्गाची भूमिका महत्वाची ठरते.

लोहमार्ग फायदे :

- १) **अवजड मालाच्या वाहतूकीस उपयुक्त** : अवजड व मोठ्या आकाराच्या मालाच्या वाहतूकीस लोहमार्ग अधिक उपयुक्त ठरतात.
- २) **अंतर व गतीक्षमता** : दूर अंतरासाठी लोहमार्ग उपयुक्त ठरतात. रेल्वेची गती व माल वाहून नेण्याची क्षमता जास्त असते.
- ३) **किफायतीशीर दर** : रेल्वे वाहतूकीचे दर किफायतीशीर व सर्वसामान्यांना परवडणारे असतात. दरात एकसूत्रीपणा असतो.
- ४) **आर्थिक, औद्योगिक व व्यापार वृद्धीस चालना मिळते.**
- ५) **उत्पन्न वाढ** : लोहमार्ग निर्मितीचा सुरुवातीचा भांडवली खर्च जास्त असतो. परंतु कालांतराने त्याची भरपाई होऊ शकते. प्रवासी व माल वाहतूक यामुळे उत्पन्नात वाढ होते.

६) अपघातांचे कमी प्रमाण : रेल्वे वाहतूकीचे नियंत्रण अधिक कार्यक्षम असल्याने अपघातांचे प्रमाण कमी असते.

वाहतूक, आंतराष्ट्रीय व्यापार

लोहमार्गाचे तोटे :

- १) मोठी भांडवली गुंतवणूक : लोहमार्ग निर्मिती व इतर पायाभूत सुविधा यावर सुरुवातीला मोठी भांडवल गुंतवणूक करावी लागते.
- २) प्रकृतिक रचना व हवामानाचा प्रतिकूल प्रभाव : पर्वतीय उंच सखल प्रदेशात अनेक ठिकाणी बोगदे खणून, पूल बांधून, लोहमार्ग टाकावे लागतात ,त्यामुळे लोहमार्ग विकासाला मर्यादा पडतात.
- ३) लवचिकतेचा अभाव : लोहमार्ग वाहतूकीला स्थानकांचे बंधन असल्याने लवचिकतेचा अभाव असतो.
- ४) व्यवस्थापन खर्च : रेल्वे व्यवस्थापनावरील खर्च मोठा असतो.
- ५) अंतराची मर्यादा : माल वाहतूकीसाठी कमी अंतरासाठी रेल्वे वाहतूकीचा खर्च जास्त येतो कारण मालाची चढ- उतार खंडितपणा यावरील खर्च वाढतो.

तुमची प्रगती तपासा :

- १) टीप द्या - रेल्वे वाहतूक

४.४ नळ वाहतूक

द्रव पदार्थ किंवा वायूरूप घटकांची ने-आण करण्यासाठी नळ वाहतूकीचा वापर केला जातो. अशा प्रकारची नळ वाहतूक खनिज तेल व नैसर्गिक वायू उत्पादन क्षेत्रापासून ते बंदरापर्यंत किंवा शुद्धिकरण प्रकल्पांपर्यंत किंवा बाजारपेठेपर्यंत केली जाते. तसेच पाण्याच्या साठ्यापासून घरापर्यंत किंवा उद्योगापर्यंत केली जाते. यासाठी वापरले जाणारे नळ हे लोखंडी किंवा प्लास्टीक पासून बनविलेले असतात. तसेच नळ वाहतूक जमिनीच्या खालून केली जाते.

नळवाहतूकीचे फायदे व तोटे / मर्यादा

फायदे

- १) नळ वाहतूकीसाठी कोणत्याही प्रकारचे इंधन लागत नाही.
- २) या मार्गाच्या देखभालीच्या खर्चाची जास्त गरज नसते. त्यामुळे हे मार्ग स्वस्त असतात.
- ३) नळ वाहतूक लवचिक वाहतूक आहे.
- ४) जमिनीच्या खालून जात असल्याने ही वाहतूक सुरक्षित वाहतूक आहे.
- ५) या वाहतूकीमुळे कोणत्याही प्रकारचे प्रदूषण होत नाही. त्यामुळे ही वाहतूक पर्यावरणपूरक वाहतूक आहे.

- ६) लोहमार्ग किंवा रस्त्यांपेक्षा या वाहतूकीतून लवकरात लवकर वाहतूक होते. त्यामुळे वेळेची बचत होते.
- ७) या वाहतूकीवर मालाची चढउतार करावी लागत नाही. त्यामुळे मजुरांवरील खर्चाची बचत होते.
- ८) या वाहतूकीवर प्रकृतिक रचनेचा कोणताही परिणाम होत नाही. त्यामुळे उंचसखल भाग, दलदलीचे प्रदेश, पाण्याखालूनही नळ वाहतूक करता येते.
- ९) या वाहतूकीवर हवामानाचाही कोणताच परिणाम हात नाही. त्यामुळे शीत किंवा उष्ण भागातही नळ वाहतूक करता येते.

तोटे

- १) सुरवातीला नळ वाहतूकीचे नळ तयार करण्यासाठी खूप मोठा खर्च येतो.
- २) पर्वतीय प्रदेशात नळ वाहतूक करणे अवघड असते.
- ३) विविध प्रदेशातून नळ मार्ग जात असल्याने त्या त्या ठिकाणांहून जमिनीच्या परवानगी घेणे अवघड होते.
- ४) या वाहतूकीत छोटीशी चूक सुध्दा फार मोठ्या अनर्थाला कारणीभूत ठरते.
- ५) समाजातील विघातक घटकांकडून नळ मार्गाला मोठा धोका असतो.

तुमची प्रगती तपासा :

- १) टीप द्या - नळ वाहतूक

४.५ दोरी मार्ग (रोप वे)

सखल भागातून उंचावर जाण्यासाठी किंवा एका उंच भागातून दुसऱ्या उंच भागात जाण्यासाठी रोप वे चा वापर केला जातो. यामध्ये दोन्ही टोकाची ठिकाणे धातूच्या दोरीने जोडलेली असतात. दुर्गम किंवा अतिशय खोल भाग खाली राहतो व रोप वे उंचावरून नेला जातो. यामुळे अशा प्रदेशात इतर मार्गांनी येणारे धोके टाळता येतात. शिवाय अशा प्रदेशात खरेतर मार्ग काढणेच अवघड असते. या वाहतूकीतून माणसांची ने-आण तर केली जातेच परंतु विशेषत : दुर्गम भागात बांधकामाचे साहित्य वाहून नेण्यासाठी ही वाहतूक उपयुक्त ठरते. अलिकडच्या काळात पर्यटन वृद्धीसाठी या रोप वें चा वापर मोठ्या प्रमाणावर केला जात आहे. उदा. सिंगापूर मधील जगप्रसिद्ध सी वर्ल्ड पर्यटन क्षेत्रामध्ये एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जाण्यासाठी अद्यावत रोप वे तयार केलेले आहेत.

तुमची प्रगती तपासा :

- १) टीप द्या - दोरी मार्ग

वाहन जेव्हा पाण्यातून किंवा सागराच्या पृष्ठभागावरून जाते तेव्हा त्या वाहतूकीस जल वाहतूक असे म्हणतात मानवाने प्रचीन काळापासून जलवाहतूकीचा वापर केलेला आहे. परंतु आज त्याचे स्वरूप बदलले आहे. महासागर, समुद्र, नद्या, कालवे, सरोवरे यांचा वापर मोठ्या प्रमाणात केला जात आहे. आंतरराष्ट्रीय व्यापार वृद्धीगत होण्यास जलमार्गांचीच भूमिका महत्वपूर्ण ठरलेली आहे. मार्गाचा निर्मिती खर्च कमी, कमी इंधन, भार क्षमता जास्त यामुळे जरी वेळ लागत असला तरी जलवातुक सुरक्षित व फायदेशीर मानली जाते.

जलवाहतूकीचे फायदे व तोटे/ मर्यादा**फायदे**

- १) **वाहतूक खर्च कमी** : जलमार्ग निसर्गत : उपलब्ध असल्याने त्यांच्या बांधणीचा, दुरुस्तीचा खर्च येत नाही. शिवाय ते मुक्त असल्याने अनेक ठिकाणी कर द्यावे लागत नाही. बोटीतून अवजड माल एकाच वेळी वाहून नेता येतो यामुळे जलवाहतूक स्वस्त असते.
- २) **आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील महत्व** : आजचा बहुतांशी आंतरराष्ट्रीय व्यापार जलमार्गानेच होतो.
- ३) **आर्थिक विकासाला चालना** : जलवाहतूकीमुळे अनेक देशांच्या अर्थिक विकासाला चालना मिळाली आहे. उदा. इंग्लंड, जपान, सिंगापूर
- ४) **सुरक्षित वाहतूक** : जल वाहतूक स्वस्त, सुलभ आणि सुरक्षित असते. काचसामान शास्त्रीय उपकरणे यांसारख्या नाजूक मालाची सुरक्षित वाहतूक होते.

तोटे / मर्यादा :

- १) **संथ वाहतूक** : जलवाहतूक मंद गतीची असल्याने प्रवासाला जास्त वेळ लागतो.
- २) **हवामान स्थितीचा परिणाम** : धुके, वादळे यांसारख्या प्रतिकूल हवामान स्थितीचा जलवाहतूकीवर प्रतिकूल परिणाम होतो.
- ३) **नाशवंत मालाच्या वाहतूकीस निरूपयोगी** : जलवाहतूक मंद गतीची असल्याने दुग्ध पदार्थ, फळे, मांस यांसारख्या नाशवंत पदार्थांच्या वाहतूकीस उपयुक्त नाही.
- ४) **राजकीय परिस्थिती** : वाहतूक मार्गावरील देशात राजकीय संबंध सलोख्याचे असावे लागतात. राजकीय संघर्षामुळे मध्यंतरी काही काळ सुएझ कालवा बंद होता.

तुमची प्रगती तपासा :

- १) टीप द्या - जल वाहतूक

४.७ विमान वाहतूक

जगामध्ये विमान वाहतूक मार्गाचा विकास १९१४-१९१९ च्या दरम्यान झाला. यानंतर विमान वाहतूकीमध्ये बरीच क्रांती झालेली आहे. यामुळे कमी वेळात अधिक अंतर कापले जाते. आता विमानमार्ग बृहद्वृत्ताला अनुसरून आखलेले असतात. बृहद्वृत्त म्हणजे पृथ्वीच्या पृष्ठभागावरील दोन स्थळांमधील कमीत कमी अंतर असणारा मार्ग होय. वातारणाच्या स्थितांबरात (१०-१२ किमी उंचीवरून) जेट विमाने प्रवास करतात. अतिवेगाने जातात आणि त्यांना कमी इंधनाची आवश्यकता असते. साहजिकच जग आणखीच लहान होत चालले आहे. जग खेडे (Global Village) ही संकल्पना आता वास्तवात येऊ शकली. काही विमानमार्ग तर विना थांबा सेवा पुरवित आहेत. उदा. लंडन ते न्युयॉर्क मार्ग. अति दूर अंतराच्या मार्गासाठी एखादा थांबा असून वेळेची बहुमोल बचत होते. उदा. मुंबई-दिल्ली-न्युयॉर्क मार्गात युरोप-अशिया खंडात विमान वाहतूक मोठ्या प्रमाणात विकसित झालेली आहे.

विमान वाहतूकीचे फायदे व मर्यादा

फायदे

- १) विमान वाहतूकीमुळे कमी वेळात अधिक अंतरापर्यंत जाता येते
- २) ब्राझील कॅनडा यांसारख्या दुर्गम प्रदेशात विमान वाहतूकीमुळे जाता येते.
- ३) कमी वजनाचे टपाल व मौल्यवान वस्तू, नाशवंत माल इत्यादींची वाहतूक विमानामुळे लवकर करता येते.
- ४) व्यवस्थापनात गुंतलेल्या लोकांच्या वेळा व श्रमाला मूल्य प्रप्त झाल्याने विमानामुळे वेळ व श्रमाची बचत होते.
- ५) पूर्वीचा सोव्हिएत रशिया, संयुक्त संस्थाने, कॅनडा यांसारख्या विस्तीर्ण देशात भौगोलिक अंतर कमी वेळेत कापण्यासाठी विमान वाहतूक अत्यंत उपयुक्त असते.
- ६) बेट समुहाच्या देशांमध्ये (उदा. फिलिपाईन्स) रस्ते व रेल्वेपेक्षा विमान वाहतूक उपयुक्त होऊ शकेल.
- ७) आर्थिकदृष्ट्या विकसित झालेल्या देशांत/ खंडात लोक विमान वाहतूकीचा मार्ग स्वीकारतात. उदा. संयुक्त संस्थाने, युरोपमधील देश, जर्मनी, फ्रान्स, इटली इत्यादी.
- ८) पर्यटन व्यवसायाचा विकास होण्यास विमान वाहतूकीचा हातभार लागतो.
- ९) सुपर सॉनिक विमानामुळे कमी वेळेत थेट वाहतूक होते, यामुळे वेळेची बचत होते. उदा. लंडन - न्युयॉर्क
- १०) आपात्कालीन परिस्थितीत विमान वाहतूक अत्यंत उपयुक्त असते. उदा. पूर व भूकंपात लोकांचे प्रण वाचविते, जखमींना घेऊन जाते, अन्नाची पाकिटे पूरग्रस्त किंवा डोंगराळ भागात वाटणे शक्य होते.

- १) रेल्वे रस्ते व जल वाहतूकीपेक्षा सर्वात महाग विमान वाहतूक सेवा आहे. यामुळे सर्वसामान्य तसेच मध्यमवर्गीय लोक याचा विचारही करू शकत नाही.
- २) विमान सेवेसाठी हॅंगर, विमानतळ, इंधनाच्या सुविधा इत्यादींची व्यवस्था करावी लागते. याचा भांडवली खर्च खूपच असतो.
- ३) प्रतिकूल हवामानाचा परिणाम विमान वाहतूकीवर होतो. उदा. हिमवादळ, बर्फवृष्टी वादळी हवामान, दाट धुके, धुळीची वादळे अशा हवेच्या काळात विमानमार्ग बदलावे लागतात किंवा दुस-या नगराच्या विमानतळावर विमान उतरावे लागते.
- ४) आकाराने मोठ्या व अवजड वस्तूची वाहतूक विमानाद्वारा होऊ शकत नाही.

तुमची प्रगती तपासा :

- १) टीप द्या - विमान वाहतूक

४.८ वाहतूक दर / खर्च संकल्पना

व्यक्ती किंवा माल एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी वाहून नेण्यासाठी द्यावी लागणारी किंमत म्हणजे वाहतूक दर होय. वाहतूक दर हा मुख्यतः ग्रहकांवर अवलंबून असतो. उदा. व्यापारात उत्पादित वस्तूची किंमत किरकोळ व्यापार्याला गृहीत धरूनच ठरविली जाते. वाहतूक दर वाहतूकीच्या प्रकारानुसार बदलतो. नागरी भूगोलातील किंवा वाहतूक भूगोलातील सिंधदांतानुसार वाहतूक दर अंतराच्या प्रमाणात असतो. काही भूगोलतज्ञांनी याला पुष्टी देत वाहतूक दर केवळ अंतरावर नाही तर वाहतूकीच्या प्रकारावरही अवलंबून असतो असे मांडलेले आहे. प्रत्येक वाहतूक प्रकाराचा दर व त्यासाठी रावविल्या जाणाऱ्या यंत्रणेचा दर हा ठरलेलाच असतो. उदा. रेल्वे आणि रस्ते मार्ग यांचा दर जमिनीची किंमत, बांधकाम खर्च व देखभाल खर्चानुसार ठरलेला असतो. नळ वाहतूकीमध्येही हा दर जमिनीची किंमत, बांधकाम खर्च व देखभालीचा खर्च यावरून ठरलेला असतो. हवाई वाहतूकीत जमीन आणि विमानतळ बांधणी खर्च व देखभाल तसेच वाहतूक साधन व इंधन यावर ठरविला जातो. मजूर खर्चही त्यामध्ये अंतर्भूत असतो. वाहतूक दर जमिनीच्या प्रकारावर तसेच उत्पादनाच्या प्रकारावरही अवलंबून असतो.

वाहतूक दराचा परिणाम हा सर्वच आर्थिक क्रियांवर होतो तसेच तो आंतरराष्ट्रीय व्यापारावरही होतो. वाहतूक क्रियांवर जगातील ६० टक्के खनिज तेलाचा वापर केला जातो. वाहतूकीच्या विविध प्रकारांमध्ये वाहतूक दर वेगवेगळा असतो.

तुमची प्रगती तपासा :

- १) टीप द्या - वाहतूक दर

४.९ स्थलीय परस्पर संबंधांचे आधार

स्थलीय परस्पर संबंध हे दोन प्रदेशांना एकत्र आणण्याच्या प्रक्रियेतील महत्वाचा दुवा आहेत. स्थलीय परस्पर संबंध ही एक सर्वसामान्यपणे वापरली जाणारी संज्ञा असून आंतरखंडीय स्थलांतरीत कच्चा मालाची आवक जावक इ. मधून परस्पर स्थलीय संबंध व्यक्त होतात. ही संकल्पना सर्वप्रथम भूगोलतज्ञ एडवर्ड उलमन यांनी वापरली. त्याने यासाठी तीन महत्वाचे आधार सांगितले ते पुढीलप्रमाणे

- १) परस्पर पूरकता
- २) स्थलीय अदलाबदल
- ३) मध्यस्थीची संधी

१) परस्पर पूरकता – एडवर्ड उलमन यांच्या मताप्रमाणे दोन वेगवेगळ्या प्रदेशातील आंतरसंबंध वाढीस लागण्याचे कारण म्हणजे ते दोन्ही प्रदेश एकाच प्रकारचे असले तरी त्यांच्या ठिकाणी उपलब्ध असणार्या घटकात किंवा सामग्रीत उपलब्धता जास्त असलेला प्रदेश कमी उपलब्धता असलेल्या प्रदेशाला ती सामग्री पुरवतो. यातूनच त्या दोन्ही प्रदेशातील परस्पर आंतरसंबंध वाढीस लागतात. उदा. मध्य पुर्वेतील देश खनिज तेलाच्या बाबतीत समृद्ध असल्याने ते खनिज तेलाची कमतरता असलेल्या इतर देशांना त्यांचा पुरवठा करतात. तसेच शहराच्या जवळच असलेल्या ग्रामीण भागातून शहरातील लोकांना जीवनावश्यक वस्तूंचा पुरवठा केला जातो.

२) स्थलीय अदलाबदल – वेगवेगळ्या प्रदेशातील उपलब्ध संपत्ती साधनांनुसार वेगवेगळे व्यवसाय स्थापन होत असतात. मात्र बर्याचदा संपत्ती साधनांच्या / कच्चा मालाच्या गुणवैशिष्ट्यानुसार उद्योगाच्या स्थापनेच्या स्थानामध्ये अदलाबदल करणे क्रमप्रसंगी ठरते. कच्चा मालावर प्रक्रिया केल्यानंतर जर त्याच्या वस्तूमानामध्ये मोठ्या प्रमाणात घट होणारी असली तर असे उद्योग कच्चा मालाच्या ठिकाणी उभारणे उचित ठरते. याउलट त्यासाठी आवश्यक असणारी शक्तीसाधने जर जादा खर्चिक ठरणारी असतील तर अशावेळी उद्योगाच्या स्थापनेच्या स्थानामध्ये अदलाबदल करून योग्य व कमी खर्च येणार्या ठिकाणी उद्योगाची स्थापना करावी.

३) मध्यस्थीची संधी – दोन वेगवेगळे प्रदेश एकमेकांना जोडण्याचे काम तिसराच एखादा प्रदेश सहजपणे करीत असतो. दोन प्रदेशातील लोकांच्या असणा-या जीवनावश्यक चैनीच्या गरजांची त्यांच्या मागणीप्रमाणे पूर्तता करणारे हे एक महत्वाचे ठिकाण असते. बर्याच वेळेला घाऊक बाजारपेठ अशा दोन प्रदेशांना एकत्र आणण्याचे काम म्हणजेच मध्यस्थीचे काम करीत असते.

तुमची प्रगती तपासा :

- १) 'स्थलीय परस्पर संबंध' स्पष्ट करा.

गॅट करारा नंतर व्यापार संघटना स्थापना झाली. व्यापार आणि जकात विषयक सर्वसामान्य करार याची स्थापना १९४८ मध्ये जिनेव्हा येथे झाली याचा उद्देश व्यापार विषयक अडथळे दूर करून व्यापाराला चालना देणे हा आहे. जागतिक व्यापार संघटनेची स्थापना १९९५ मध्ये झाली. जागतिक व्यापार संघटनेचे १५० सभासद राष्ट्र असून यापैकी ७५ टक्के सभासद राष्ट्रे ही विकसनशील आहेत. जागतिक व्यापार सेवा व बौद्धिक संपदांची देवाणघेवाण यांचा यात समावेश होतो.

विना अडथळा व्यापार हा संघटनेचा उद्देश असून कोणताही देश दुस-या देशाला विशेष सवलत देणार नाही. सर्व देश हे समान पातळीवर असतील व्यापारातील अडथळे दूर सारून व्यापारात उदारीकरणाचा प्रयत्न या संघटनेचा आहे. जागतिक व्यापार संघटना ही मुक्त व्यापार संघटना नाही. परंतु संघटनेची नियमावली ही उदार व सर्वसमावेश स्पर्धेला अनुकूल आहे. या करात आंतरराष्ट्रीय व्यापारविषयक मूलभूत नियमांचा समावेश करण्यात आता आहे. विविध देशांमधील करार मसुदे सुरु राहण्यासाठी संघटनेच्या आधीन राहून व्यापार करणे गरजेचे आहे.

कमी विकसीत व विकसनशील देशासाठी खालील मुद्दे विचारात घेण्यात आले आहेत.

- १) बाजारपेठा विकसित करून व्यापाराला चालना देणे.
- २) सहभागी देशांनी विकसनशील देशांना व्यापार विषयक संरक्षण देणे
- ३) विकसनशील देशांनी व्यापार विषयक नियमामध्ये शिथिलता देणे.
- ४) विकसनशील देशांना कालावधीमध्ये शिथिलता देणे.
- ५) अशा देशांना तांत्रिक सहाय्य देणे.

जागतिक व्यापार संघटनेच्या ध्येयधोरणांवर खालील मुद्द्यांना अनुसरून टीका होत आहे.

- १) गरीब देशांना श्रीमंत देशांशी व्यापार करताना सवलती देणे भाग पाडले जाते.
- २) विकसनशील देशांना मताचा समान अधिकार देण्यात आलेला नाही.
- ३) संघटनेमध्ये पारदर्शकता नाही.
- ४) विकसनशील देशांकडे दुर्लक्ष केले जाते.
- ५) श्रीमंत राष्ट्रे अनुदानात कपात करण्याऐवजी तेथील शेतक-यांना विविध सवलती व वेगळी ध्येयधोरण राबवून अनुदाने चालू ठेवत आहेत.

ओपेक (OPEC) :

ओपेक ही पेट्रोलियम उत्पादक देशांची निर्यात संघटना आहे. सन १९६० मध्ये जगातील प्रमुख खिनज तेल उत्पादक देशांनी मिळून इराकमधील बगदाद येथे ओपेक ही संघटना

स्थापन केली. सन १९६० नंतर खनिजतेल उत्पादक देशांनी जादा मागणीमुळे तेलाच्या किंमती वाढविण्यास सुरुवात केली. सन १९६० ते १९७२ दरम्यान असणारी तेलाची किंमत प्रति बॅरल २ डॉलर ही १९७३ नंतर ३० डॉलर प्रति बॅरल झाली. त्याच काळात तेलाच्या किंमतीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी इराण, इराक, कुवेत, सौदी अरेबिया व व्हेनेझुएला या देशांनी ओपेक (OPEC) संघटना स्थापना केली. त्यानंतर संयुक्त अरब अमिरात, कतार, अल्जेरिया, लिबिया नायजेरिया, अंगोला व इक्वेडोर हे देश या संघटनेत सामील झाले.

ओपेकचे मुख्यालय व्हिएन्ना (ऑस्ट्रिया) येथे आहे.

ओपेक सदस्य राष्ट्रात तेल उत्पादन कमी जास्त प्रमाणात होत असते. याचा मोठा परिणाम आंतरराष्ट्रीय तेल किंमतीवर पडत असतो. उदा. १९७३ मध्ये ठराविक देशांना तेल निर्यात बंद केली होती. त्याचे महत्वाचे कारण म्हणजे इस्त्रायल विरुद्ध इजिप्त व सिरिया यांच्यामधील येम किपूर युद्धात पाश्चिमात्य राष्ट्रांनी इस्त्रायलला पाठिंबा दर्शवून मदत केली होती. याचा परिणाम म्हणजे तेलाच्या किंमती चार पटीने वाढल्या व काही महिने ही स्थिती कायम होती.

परंतु सामंजस्याचा अभाव व इराण मधील युद्धामुळे ओपेक संघटना कमजोर होऊन तेलाच्या किंमती १३ डॉलर प्रति बॅरलपर्यंत खाली घसरल्या नंतरच्या इराक, कुवेत युद्धामुळे तेलाच्या किंमती पुन्हा वधारून ४० डॉलर्स प्रति बॅरल झाल्या जे सर्वात मोठे आयातदार देश आहेत अशा विकसित देशावर सध्या ही संघटना दबाब आणत असते.

असियान (ASEAN) :

असियान म्हणजे आग्नेय अशियातील राष्ट्रांचा महासंघ, असियान महासंघाची स्थापना १९६७ मध्ये बँकाक येथे झाली. इंडोनेशिया, मलेशिया, फिलिपाईन्स, सिंगापूर व थायलँड ही असियानची स्थापित राष्ट्रे आहेत. ब्रुनेई व्हिएतनाम म्यानमार, लाओस व कंबोडिया व लाओस ही राष्ट्रे असियानमध्ये नंतर समाविष्ट झाली. त्याच वसाहतीवादी, साम्राज्यवादी या राष्ट्रांतील मळ्याची शेती, खनिजे व येथील बाजारपेठांचे शोषण केले. परिणाम त्यांच्यात आर्थिक असंतुलन निर्माण झाले. येथील लोकांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी हे देश उत्पादनाचे मूल्य मिळविण्यासाठी औद्योगिक विकासाच्या प्रयत्नात आहेत.

या संघटनेचा मुख्य उद्देश हा अर्थिक विकास, सामाजिक प्रगती व सांस्कृतिक विकासाचा वेग वाढवणे व प्रदेशिक शांतता व स्थिरता यांना प्रेत्साहन देणे हा आहे. असियान देश हे आर्थिक समाजिक, सांस्कृतिक, तांत्रिक, शास्त्रीय व प्रशासकीय यासारख्या समान मुदयावर एकमेकांना सहकार्य करीत आहेत. शेती व उद्योगाचा पुरेपर वापर व्यापार विस्तार, वाहतूक व दळणवळण सुधारणा आणि येथील लोकांचे जीवनमान उंचावणे हे या असियान संघटनेचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

असियान देशातील जकात कर कमी केल्यामुळे या देशातील व्यापार वाढला. परंतु असियान देशांचा व्यापार हा उर्वरित जगाशी वेगाने वाढत आहे. सिंगापूर व्यतिरिक्त या देशातील प्राथमिक उत्पादने ही पश्चिमेकडील देशांना व जपानला निर्यात केली जातात. असियान देश हे गुंतवणुकीसाठी पाश्चात्य देशावर अवलंबून आहेत.

सार्क म्हणजे दक्षिण आशियातील देशांची प्रदेशिक सहकार्याची संघटना या संघटनेची स्थापना १९८४ मध्ये झाली. आर्थिक, तांत्रिक, सामाजिक व सांस्कृतिक प्रगती द्वारे परस्पर सहकार्याने विकास करणे ही सार्कची उद्दिष्टे आहेत. या संघटनेत भारत, बांगलादेश, पाकिस्तान, श्रीलंका, नेपाळ, भुतान व मालदिव हे सात संस्थापक सदस्य देश आहेत. सन २००७ मध्ये अफगाणिस्तान या संघटनेत सामील झाला.

सार्कची संकल्पना सर्वप्रथम बांगलादेशाने १९७७ मध्ये मांडली. १९७० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात समान व्यापार विषयक धोरणासाठी दक्षिण अशियाई देशांचा समूह बनविण्यात सार्क संघटना तयार झाली. १९८१ मध्ये सात देशांच्या परराष्ट्र सचिवांची प्रथम सभा झाली. त्यानंतरच्या कोलंबो सभेत प्रदेशिक सहकार्याची पाच मुख्य क्षेत्रे ठरविण्यात आली. ती क्षेत्रे पुढीलप्रमाणे -

- १) कृषी व ग्रामीण विकास
- २) दूरसंचार, विज्ञान, तंत्रज्ञान व हवामानशास्त्र
- ३) आरोग्य व लोकसंख्या
- ४) वाहतूक
- ५) मानव संसाधन विकास

सार्क संघटनेच्या सनदेमधील प्रमुख उद्दिष्टे -

- १) दक्षिण आशियायी लोकांचे कल्याण करण्यासाठी व त्यांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी प्रोत्साहन देणे.
- २) वैयक्तिकदृष्ट्या लोकांना आत्मसन्मानाने व पूर्ण क्षमतेने जगण्याची संधी देवून आर्थिक वाढ, सामाजिक प्रगती साधणे व त्यांचा सांस्कृतिक विकास करणे.
- ३) दक्षिण आशियायी देशांना आत्मनिर्भर बनविण्यास प्रोत्साहन देणे.
- ४) सहभागी देशांचे आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, तांत्रिक व विज्ञान क्षेत्रात सहकार्य व संबंध प्रस्थापित करणे.
- ५) इतर विकसनशील देशांबरोबर सहकार्य वाढविणे

सार्क संघटनेमध्ये सहभागी देशांमध्ये शांतता प्रस्थापित करण्याबरोबरच स्थिरता व विकासास प्रोत्साहन देण्याचा सार्क संघटनेचा प्रयत्न आहे. तसेच सर्वच दक्षिण आशियायी देशांना भेडसावणार्या समस्या देखिल बऱ्याच अंशी समान आहेत. या समस्या ओळखून त्यावर समाधानकारक तोडगा काढण्याचा सार्क संघटनेचा प्रयत्न आहे. सार्क संघटना ही दक्षिण अशियायी देशांमध्ये आर्थिक, सामाजिक, तांत्रिक सहकार्यातून देशांमध्ये स्वयंनिर्भरता निर्माण करण्यावर भर देत आहे. तसेच सहभागी देशांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी प्रयत्नशील आहे.

युरोपियन युनियन -

युरोपमधील फ्रान्स पश्चिम जर्मनी, इटली, बेल्जियम, लक्सेंबर्ग व नेदरलँड या सहा देशांनी युरोपियन समुदायाची स्थापना केली या देशांनी युरोपियन आर्थिक समुदायाची स्थापना करण्याच्या उद्देशाने १९५७ मध्ये रोम संधीवर स्वाक्ष-या केल्या या संधीच्या आधारावर हा युरोपियन आर्थिक बाजार किंवा युरोपियन सामाजिक बाजार १ जानेवारी १९५७ पासून कार्यरत झाला.

लॅटिन अमेरिकन मुक्त व्यापारी संघटना-

१९६० मध्ये लॅटिन अमेरिकन मुक्त व्यापारी संघटना अस्तित्वात आली. या संघटनेमध्ये दक्षिण अमेरिकेतील प्रदेश आहेत. ते आंतरराष्ट्रीय व्यापारामध्ये सुलभता यावी म्हणून एकत्र आले. अर्जेन्टिना, ब्राझील, चीली, मेक्सिको हे देश या संघटनेचे मूळ सदस्य आहेत.

ब्रिक्स (BRICS), ब्राझील, रशिया, भारत, चीन, दक्षिण आफ्रिका -

सन २००१ मध्ये गील्डमैन सैच नावाच्या आर्थिक सल्लागार संस्थेचे अर्थशास्त्रज्ञ जिम ओ. हबल यांनी ब्रिक्स या देशाची संकल्पना सर्वप्रथम मांडली. यांच्या मते ब्राझील, रशिया, भारत व चीन हे चार देश वेगाने विकासाच्या मार्गावर असून सन २०५० पर्यंत अमेरिका व युरोपियन संघातील देशांच्या पेक्षा जास्त हे देश आपला विकास साध्य करतील यांचे कारण या चार देशांच्या अर्थव्यवस्थेच्या आकार मोठा असून जगाच्या एकूण उत्पादन १५.४ ट्रिलियन डॉलर इतके आहे.

तुमची प्रगती तपासा :

१) टीप द्या

१) जागतिक व्यापार संघटना

२) ओपेक

३) सार्क

४) ब्रिक्स

५) लॅटिन अमेरिकन मुक्त व्यापारी संघटना

भारतातील अर्थिक विकास

घटक संरचना :

- ५.० उद्दिष्टे
- ५.१ प्रस्तावना
- ५.२ भारतातील प्रादेशिक विषमता
- ५.३ भारतातील आर्थिक विषमता
- ५.४ आर्थिक विषमतेची कारणे
- ५.५ नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे असमान वितरण
- ५.६ जातीरचना
- ५.७ जागतिकीकरण आणि भारतीय अर्थव्यवस्था
- ५.८ जागतिकीकरणाचे भारतीय समाजावर झालेले परिणाम
- ५.९ जागतिकीकरण व त्याचा अर्थव्यवस्था आणि समाजावरील परिणाम
- ५.१० जागतिकीकरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्था व समाजावर होणारा परिणाम
- ५.११ जागतिकीकरणाचा पर्यावरणावर होणारा परिणाम
- ५.१२ सेझ (SEZ)

५.० उद्दिष्टे

- भारतातील विविध प्रकारच्या विषमतांचा अभ्यास करणे.
- जागतिकीकरणाचा भारतावर झालेला परिणाम समजून घेणे.
- सेझ बदल माहिती घेणे.

५.१ प्रस्तावना

अलिकडील काळात अर्थिक विकास ही संकल्पना व्यापकपणे विचारात घेतली जाते. आर्थिक विकासात दारिद्र्य, विषमता आणि बेकारी कमी करण्याबरोबरच जीवनाच्या गुणवत्तेतील सुधारणेचाही समावेश करण्यात येतो. जीवनाची गुणवत्ता म्हणजे स्वास्थ्य, पर्यावरण, दर्जेदार शिक्षण, चांगले आरोग्य होय. आर्थिक स्थितीतील वाढीबरोबरच जीवनाची उत्कृष्ट गुणवत्ता यांचा समावेश आर्थिक विकासात केला जातो. म्हणजेच अर्थिक विकासात शास्त्रीय ज्ञानाचा वापर आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाचा स्वीकार अपेक्षित आहे. आर्थिक विकास ही दीर्घकाळ चालणारी व गतीशील प्रक्रिया आहे. अर्थिक विकासाबरोबरच सामाजिक अर्थिक व राजकीय क्षेत्रात सतत परिवर्तन होत असते.

भारतीय अर्थव्यवस्था ही अल्पविकसीत अर्थव्यवस्था आहे. देशातील बरीचशी लोकसंख्या दारिद्र्यरेषेखाली आहे. देशातील नैसर्गिक साधन संपत्तीचाही योग्य व पुरेसा वापर होत नाही. आजच्या अल्पविकासाचे प्रमुख कारण म्हणजे ब्रिटीशांच्या काळात झालेले आर्थिक शोषण आहे.

त्या काळात भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासाच्या दृष्टीने कोणतेच खास प्रयत्न केले गेले नाहीत. भारताच्या स्वातंत्र्याच्या काळात भारतीय अर्थव्यवस्था खूप मागासलेली होती. नंतरच्या काळात नियोजनाच्या माध्यमातून व पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून आर्थिक विकास समतोलित करण्याचा प्रयत्न केला गेला. आज भारतीय अर्थव्यवस्था ही पूर्णपणे विकसीत झालेली नसली तरीही ती विकासाच्या मार्गावर असलेली दिसून येते.

भारताच्या नियोजनाच्या काळात झालेले शेती विकासात्मक बदल, औद्योगिककरणातील प्रगती, वैद्यकीय क्षेत्रातील प्रगती, तंत्रज्ञानातील सुधारणा, वैज्ञानिक झेप या सर्वांचा परिणाम देशाच्या आर्थिक विकासावर होत आहे. मेक इन इंडिया, डिजिटल इंडिया इ. च्या माध्यमातून भारताच्या आर्थिक विकासाचा वेग अधिक गतीमान करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. नव्यानेच अंमलबजावणी होत असलेली जीएसटी प्रणाली म्हणजेच वस्तू व सेवा करप्रणालीमुळे भारताच्या प्रदेशिक आर्थिक विकासातील विषमता कमी होईल.

५.२ भारतातील प्रदेशिक विषमता

निसर्गामध्ये अनेक बाबतीत विविधता असलेली आढळते. निसर्ग निर्माण होत असतानाच बहुधा त्याची विविधांगाने निर्मिती झालेली आहे. निसर्गातील फरक लोक, प्रदेश, रचना, स्थिती इ. बाबतीत आढळतो. या फरकालाच नैसर्गिक फरक किंवा विविधता असे म्हणतात. या निसर्गनिर्मित असणार्या अटी म्हणजे जणू मानवावर लादलेली एक निसर्गाची बळजबरीच असे म्हणावे लागेल. म्हणूनच मानव नेहमी आपल्या विकासाचा मार्ग शोधत असताना निसर्गाच्या या बळजबरीपणाचा कमीत कमी कसा परिणाम होईल हे पाहत असतो. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय धार्मिक आणि सांस्कृतिक बाबतीत हा फरक नेहमीच जाणवत असतो. यालाच सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक आणि सांस्कृतिक विषमता असे म्हणतात.

आर्थिक विषमता ही निसर्गामध्ये फारच जटिल बनली आहे व ती सध्याच्या आधुनिक जगाचा एक महत्वाचा विषय बनली आहे. आर्थिक विषमतेमुळे इतर अनेक प्रकरण्या समस्या विषमता निर्माण होत असतात. त्यामुळेच आर्थिक विषमताच मुळात कमी केल्यास इतर विषमता आपोआपच कमी होण्यास मदत होईल.

आर्थिक विषमता म्हणजे लोकांना जीवन जगण्यासाठी ज्या विशिष्ट प्रकारच्या गरजांची हक्कांची आवश्यकता असते त्या गरजांची आर्थिक कारणामुळे योग्यप्रकारे पूर्तता न होता आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि धार्मिक गरजांतील उपलब्ध संधी ह्या आर्थिक विषमतेमुळे हिरावून घेतल्या जातात.

अनेक देशांमध्ये विशेषतः विकसनशील देशांमध्ये अर्थिक विषमता ही त्याच्या विकासाचा अडसर ठरते की ज्यामुळे अशा देशांचे नियोजित विकास आराखडे आणि प्रत्यक्ष फलश्रुती

यांच्यातील दरी रुंदावत जाऊन तेथील आर्थिक सामाजिक व सांस्कृतिक जडणघडणच बिघडूनच ताणतणाव निर्माण होतात.

वाहतूक, अंतराष्ट्रीय व्यापार

कोणत्याही अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास करत असताना त्या प्रदेशातील लोक सर्वसाधारणपणे दोन गटामध्ये विभागले जातात. ते म्हणजे १) गरीब लोक २) श्रीमंत लोक, जगातील बहुतांशी लोकसंख्या ही पहिल्या गटामध्ये म्हणजेच गरीब लोक या गटात सामावलेली असून कमी लोक श्रीमंत आहेत. जगामध्ये गरीब व श्रीमंत लोकांतील ही विषमतेची दरी आर्थिक, शैक्षणिक, उत्पन्न, साधनसंपदा, पगार इ. बाबतीत दिवसेंदिवस वाढतच असलेली आढळते. त्यामुळेच आर्थिक विकासाद्वारे लोक कल्याणकारी योजना राबवणे ही खर्चा अर्थाने एक डोकेदुखी ठरत असून हे मोठे आव्हानच आहे.

तुमची प्रगती तपासा :

१) भारतातील प्रादेशिक विषमता स्पष्ट करा.

५.३ भारतातील आर्थिक विषमता :

भारताच्या अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास केला असता भारतातील आर्थिक विषमतेचा इतिहास हा थेट ब्रिटिश राजवटीपर्यंत जाऊन पोहोचतो. ब्रिटिश लोकांना आपल्या राजवटीच्या काळामध्ये भारतातील ज्या ठिकाणाच्या प्रदेशातून त्यांना आर्थिकदृष्ट्या व शासकीयदृष्ट्या विशेष फायदा होणारा होता त्याच भागांचा विकास केलेला आढळतो. त्यामुळे या भागाव्यतिरिक्त उर्वरित भारतातील भाग हा दुर्लक्षित राहिला. प्रमुख्याने मोठे-मोठे उद्योगधंदे हे समुद्रकिनारीच स्थापन करण्यात येऊन त्याचा विकास साध्य केला. तसेच शैक्षणिक सुविधा ह्या ज्या भागामधून सहज व स्वस्त मनुष्यबळ उपलब्ध होण्याजोगे होते त्याच ठिकाणी विकसित करण्यात आले. ब्रिटिशांनी सिंचनासाठी कालव्याची निर्मिती केली. पण ज्या भागामध्ये शेती योग्य जमीन असून ज्यांची उत्पादकता व सुपीकता जास्त आहे अशाच भागात त्याचा विकास केला. ब्रिटिशांनी आपल्या प्रशासकीय कामकाजासाठी समाजातील प्रमुख हुशार व्यक्ती व श्रीमंत घराणी निवडून त्यांना आपले दलाल केले. याच लोकांच्यामार्फत ब्रिटिश आम जनतेकडून अनेक प्रकारचे कर, संपत्ती, साधनसंपदा अक्षरशः ओरबाडून घेत होते. यासाठी या लोकांना ब्रिटिश राजवटीने / सरकारने अनेक प्रकारचे खास अधिकारही दिले होते. हीच बाब नेमकी आर्थिक विषमता वाढविण्यास कारणीभूत ठरलेली आढळते.

भारताच्या स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये आर्थिक विषमता कमी करण्यासाठी खास प्रयत्न केलेले आढळतात. आर्थिक विषमतेच्या विविध गुणवैशिष्ट्यांचा अभ्यास करून १९५१ नंतरच्या आर्थिक नियोजनामध्ये यावर विशेष लक्ष केंद्रीत केल्याने पुढील काळात थोड्याफार प्रमाणात का होईना आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक विषमतेमध्ये घट झालेली आढळते.

भारतातील आर्थिक विषमतेचे प्रकार :

आर्थिक विषमतेचा अभ्यास करत असताना भारत सरकारच्या वेगवेगळ्या निकषांच्या आधारे सरकारी आर्थिक योजना भारतीय रिझर्व्ह बँक योजनेमार्फत भारतीय आर्थिक विषमतेचा अभ्यास करून पुढील प्रकार स्पष्ट केलेले आढळतात.

उत्पन्न व संपत्तीतील विषमता :

स्वातंत्र्यपूर्व काळामध्ये उत्पन्नाच्या वितरणामध्ये मोठ्या प्रमाणात विषमता होती. स्वातंत्र्यानंतर त्यामध्ये फरक पडेल असे वाटले होते मात्र प्रत्यक्षात स्वातंत्र्योत्तर काळातील नियोजनामध्ये या विषमतेत आणखीनच वाढ झालेली आढळते. एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाचा ५० ... वाटा हा केवळ २० टक्के लोकसंख्येच्या ताब्यात असून उरलेल्या ८०... लोकांकडे ५०... राष्ट्रीय उत्पन्न आहे. म्हणजेच राष्ट्रीय उत्पन्नाचे वितरण किती असमान आहे याची कल्पना येऊ शकते.

संपत्तीच्या वितरणाचा अभ्यास केला असता यापेक्ष वेगळीच परिस्थिती अनुभवास येते ती म्हणजे केवळ २७... लोकांच्या हाती एकूण संपत्तीपैकी ५७... संपत्ती असलेली आढळते तर उरलेली ४३... संपत्ती ९०... लोकांच्या वाट्याला आलेली आहे. शेतीच्या बाबतीत यापेक्षा वेगळी परिस्थिती नसून भारतातील एकूण शेतकऱ्यांपैकी ७२ ... शेतकऱ्यांच्या वाट्याला एकूण शेतजमीनीपैकी केवळ २८... शेतकऱ्यांच्या ताब्यात असलेली आढळते. एकंदरीत त्यांच्या हाती जास्तीत जास्त संपत्ती असून जवळपास ८०... लोकसंख्या यापासून वंचितच असलेली आढळते.

शैक्षणिक विषमता : भारत हा खेड्याचा देश असून भारतातील जवळपास ८०... लोकसंख्या (कुटुंबे) ही ग्रामीण भागातच रहात आहेत. या कुटुंबाचे दरडोई उत्पन्न पाहिले असता ते अतिशय कमी असून त्यांच्या शैक्षणिक विकासास त्यांना हातभार लावता येण्याइतपतही त्यांची परिस्थिती नाही. त्यामुळेच आर्थिक परिस्थिती नसल्यानेच या कुटुंबातील बरीचशी मंडळी शिक्षणापासून वंचित राहिलेली आढळतात. ज्यांनी शिक्षण घेतले आहे ते सुध्दा अर्धवटच असून त्यांना सर्व सोईनी युक्त असणार्या शाळासुध्दा अशा ग्रामीण भागात उपलब्ध असत नाहीत. कुटुंबातील लहान मुले ज्यांचे वय सात / आठ वर्षांचे असते तीही मुले काहीं ना काही तरी रोजगार करून कुटुंबाला आधार देण्याचा प्रयत्न करत असतात. बालमजूर ही समस्या यातूनच निर्माण झालेली आहे. यामुळेच ग्रामीण भागातील मुलांना शिक्षणापासून वंचित रहावे लागते. त्यांच्याजवळ बुध्दीमत्ता आहे पण परिस्थितीमुळे त्यांना शिक्षण घेता येत नाही. शिक्षण घ्यायचे म्हटले तर जवळपास शिक्षणाच्या सोई नाहीत. सोई आहेत त्या ठिकाणी योग्य प्रकारची साधनसामुग्री उपलब्ध नाही. शिवाय अशा शाळा या कुठेतरी कोणत्याही प्रकारच्या ज्यांना मान्यता नाही किंवा सरकारी नियंत्रण नाही अशा संस्था किंवा विद्यापीठांशी संलग्न असलेल्या आढळतात. यामुळे ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना अपुरे शिक्षण मिळते. त्यामुळे ग्रामीण भागातील शिक्षणाचा दर्जाच घसरलेला आढळतो.

याउलट शहरी भागातील लोकांची मुले ही उच्च श्रीमंत लोकांची असल्याने त्या ठिकाणी शिक्षणाचा दर्जा हा उत्तमप्रकारे राखला जातो. विविध प्रकारची साधनसामुग्री व

सोईसुविधांनी युक्त असणार्या सुसज्य शाळा, कॉलेज शहरी भागात पावलापावलावर उपलब्ध असतात त्यापैकी काही आंतरराष्ट्रीय किर्तीच्या असतात.

वाहतूक, अंतराष्ट्रीय व्यापार

अशा शाळांमधून शहरी भागातील मुलांना शिक्षणाच्या सोई उपलब्ध होतात. थोडक्यात ग्रामीण भागातील मुलांना शिक्षणाची वानवा तर शहरी भागातील मुलांना शिक्षणाची रेलचेल अशी परिस्थिती आढळते.

तुमची प्रगती तपासा :

१) भारतातील आर्थिक विषमता स्पष्ट करा.

५.४ आर्थिक विषमतेची कारणे

---

१) राजकीय कारणे :

राजकीय पक्षांतर, सरकार कोसळणे, मतांचे राजकारण अशाप्रकारची परिस्थिती राज्यस्तरीय तसेच राष्ट्रीय पातळीवर सर्रासपणे पाहावयास मिळते. यामुळेच आपले सरकार राजकीयदृष्ट्या दुर्बल बनलेले असून राजकीय सूत्रे धनदांड्या मूठभर लोकांच्या हातामध्ये गेलेली आढळतात व यातूनच सर्वसामान्य लोकांचे समाधान होईल असा कोणताही निर्णय घेतला जात नाही. सर्वसामान्य लोकांमध्ये बेरोजगारी समाजकल्याणकारी योजनांची वानवा अशा प्रकारची परिस्थिती आढळते. यामुळेच काही ठरावीकच श्रीमंत लोक अजूनही श्रीमंत बनत असून त्यांच्याच हातात राजकीय सूत्रे असल्याने जे सर्वसामान्य लोकांची फसवणूक करून आर्थिक विषमता वाढवतच आहेत. ग्रामीण भागाकडे राजकीय लोकांचे म्हणावे तसे लक्ष नसल्याने शहरे दिवसेंदिवस वाढतच असून ग्रामीण भाग मागासलेलाच राहिला आहे. आर्थिक विकासाचा जास्तीत जास्त वाटा उच्च सुशिक्षित आणि राजकारणाशी संबंधीत असलेल्या लोकांच्याच हातात राजकीय दबावापोटी पडत असलेला आढळतो.

२) प्रशासकीय कारणे :

प्रशासकीय सेवेमध्ये असलेल्या लोकांच्यावर समाजातील काही मूठभर लोकांचे वर्चस्व असलेले आढळते किंवा हे लोक राजकीय नेत्यांच्या दबावाखली कार्यरत असतात. त्यामुळे त्याचा परिणाम प्रत्यक्षात विकास कामावर होतो. प्रशासकीय अधिका-यांवर राजकीय दडपण आणून काही ठराविक मंडळीच आपल्या भागाचा विकास साध्य करण्यामध्ये गुंतलेले असतात. यातूनच काळ्या बाजाराचा विकास आणि भ्रष्टाचाराला सुरुवात होते व त्याचाही परिणाम प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षरित्या विकास कामावर झालेला पाहावयास मिळतो.

उच्चपदस्थ अधिका-यापासून ते अगदी शेवटच्या थरामधे लोक या भ्रष्टाचारामध्ये गुंतलेले असल्याने भ्रष्टाचार ही भारतातील सर्वसामान्यपणे घटनाच बनलेली आहे. स्वतःचे चांगले कार्य सिद्ध करण्यासाठी व चांगले काम करून दाखवण्यासाठी हे लोक जास्तीत जास्त गुंतवणूक आणि विकास योजना या विकसीत भागामध्येच सुरु करून लवकरात लवकर त्याची फलश्रुती मिळविण्याचा प्रयत्न करतात. त्यामुळे विकसीत भाग अधिकच विकसीत बनतात तर मागासलेले भाग तसेच मागासलेले राहतात. मागासलेल्या भागामध्ये योजना

राबवून त्याचा विकास घडवून आणण्याची मानसिकता अशा प्रशासकीय अधिकार्यांमध्ये दिसून येत नाही.

तुमची प्रगती तपासा :

१) भारतातील आर्थिक विषमतेची कारणे द्या.

५.५ नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे असमान वितरण

भारताच्या विविध भागातील व प्रदेशातील नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे वितरण पाहिले असता ते असमान झालेले आढळते. नैसर्गिक साधनसंपत्तीची विपुलता असलेल्या भागात औद्योगिक क्षेत्रांचा विकास झपाट्याने होतो. याशिवाय या प्रदेशात शैक्षणिक सुविधा रोजगारांची उपलब्धता इ. बाबतीत कमतरता असल्याने ते भाग मागासलेले राहतात.

५.६ जातीरचना/ पद्धती

भारतीय समाजामध्ये प्रमुखाने हिन्दु धर्म असून तो अनेक जातींमध्ये विभागलेला आहे. या ठिकाणी सामाजिक जाती वर्ग रचना फारच महत्वाची मानली जाते. भारतातील जातीव्यवस्था कमी करण्यासाठी शासकिय तसेच निमशासकीय संघटनाद्वारे प्रयत्न केले जातात. त्यातूनच एक वेगळ्या प्रकारची जातीहीन समाज व्यवस्था निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जातो. जातीव्यवस्था मुळासकट उपटून टाकून परंपरागत पाळल्या जाणऱ्या अस्पृश्यता सारख्या पारंपारिक पद्धती नष्ट करून समाजातील शेवटच्या थरातील राहणार्या लोकांनाही समान शिक्षण, रोजगार, अन्य सामाजिक सुखसोई उपलब्ध करून देण्याची गरज आहे. तरच देशामध्ये आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत असणारे लोक विकासाच्या प्रवाह मार्गात सामील होतील व यातूनच आर्थिक विषमतेची दरी कमी होण्यास मदत होईल.

वरील सर्व विवेचनातून आपणांस शेवटी असे विधान करता येते की भारताच्या अर्थिक विषमतेमुळे भारताच्या आर्थिक विकासाचा दर अतिशय खाली राहिलेला आहे. ग्रामीण भागातील विकासाची दर रुंदावत चालली आहे. कृषी विकास रोडावलेला आहे. असंतुलीत वाढ, गुन्हेगारीत वाढ, बेरोजगारीचा प्रश्न, शेती व उद्योगधंद्यातील वीजपुरवठ्याचा अभाव व कमतरता बालसंगोपनासाठी आवश्यक असणार्या पोषक आहाराची कमतरता, दूध औषधाचा अभाव, औषधामधली भेसळ हा @स्पीटल-दवाखने यातील गलीच्छपणा, रस्ते, महामार्ग यांच्यातील खड्डे बाजारपेठेतील अतिरिक्त गर्दी, वर्तमानपत्रातील रोजगार गुन्हेगारी, बालमजूर अशा एक ना अनेक समस्या आज भारतासमोर उभ्या असून भारताला स्वातंत्र्य मिळवून ७० वर्षे झाली तर अजूनही भारतातील आर्थिक विषमता कमी होऊ शकलेली नाही.

५.७ जागतिकीकरण आणि भारतीय अर्थव्यवस्था

माहिती तंत्रज्ञान आणि दूरसंचार प्रणालीतील क्रांतीमुळे जागतिकीकरण प्रक्रियेला गती प्राप्त झाली आहे. यामुळे आता कोणत्याही प्रकारची माहिती कमीत कमी वेळेत जगाच्या कानाकोपऱ्यात पाठविता येते. यातूनच जगाची एक विस्तृत बाजारपेठ निर्माण होत आहे.

जागतिकीकरणामुळे विविध सांस्कृतिक उत्पादनांचा आंतरराष्ट्रीय व्यापार वाढला. उदा. प्रकाशन, फिल्म, संगीत इ. त्यामुळे बऱ्याच भारतीयांना पाश्चात्य संस्कृतीची माहिती झाली यामुळे भारतीय समाजातही स्थित्यंतरे झाली. संस्कृती, मूल्ये, परंपरा यात बदल झाले. याची काही लोकांना भिती वाटते. यामुळे आपली भारतीय संस्कृती धोक्यात येईल असे वाटते. कारण जागतिकीकरणाचा तोटा जास्तीत जास्त विकसनशील देशांनाच सहन करावा लागतो.

वाहतूक, अंतराष्ट्रीय व्यापार

५.८ जागतिकीकरणाचे भारतीय समाजावर झालेले परिणाम

---

१) अन्नाच्या/ जेवणाच्या सवयीत बदल :

बऱ्याच भारतीयांच्या - विशेषत : शहरी भागातील-खाण्यापिण्याच्या सवयी बदलत आहेत. पारंपारिक खाद्य पदार्थां ऐवजी वडा सांबर, पोहे, शिरा, पिप्पळा म@कडोनाल्डचे फास्ट फूड बर्गर किंवा चायनीज लोकप्रिय होत आहे.

२) सामाजिक कार्यक्रमांवरील परिणाम :

वाढदिवस, लग्न, गणेशोत्सव, नवरात्री इत्यादींवर पाश्चात्य संस्कृतीचा प्रभाव वाढत आहे. धांगडधिंगा वाढत आहे.

३) सर्वसाधारण वर्तणूक :

भारतीय समाज पारंपारिक व संकुचित मनोवृत्तीचा होता. जागतिकीकरणामुळे-मिडिया-दूरदर्शनमुळे पाश्चिमात्य संस्कृतीतील बऱ्याच गोष्टी आपल्या समाजात येत आहेत. भारतीय समाज बदलत आहे. अधिक मुली, स्त्रिया, शिक्षण, नोकरी यात पुढे जात आहेत उदा. वैद्यक, अभियांत्रिकी, पायलट, टॅक्सी ड्रायव्हर किंवा अवकाश संशोधन, अंतरिक्षात भरारी इ.

४) व्यापारी घटक / व्यवसाय :

जागतिकीकरणामुळे भारतातील नगरे पूर्णतः बदलत आहेत. वाण्याच्या दुकानाच्या जागी मॅल्स-बिग बाजार, फूड बाजार, वॉलमार्ट, डी-मार्ट इ. उभे रहात आहेत. तसेच सिने वंडर, सिटी प्रिड, आयमॅक्स, सिनेमॅक्स इ. मल्टीप्लेक्स थिएटर्स उभी रहात आहेत.

५) असमानता : जागतिकीकरणामुळे समाजात असमानता वाढत आहे. तसेच शहरातील श्रीमंत व ग्रामीण भागातील गरीब यांच्यातील असमानता प्रचंड प्रमाणात वाढत आहे.

तुमची प्रगती तपासा :

१) जागतिकीकरणाचे भारतीय समाजावर झालेले परिणाम सांगा.

५.९ जागतिकीकरण व त्याचा अर्थव्यवस्था आणि समाजावरील परिणाम

संस्कृती, परंपरा, व्यापार, गुंतवणूक आणि सेवांची जागतिक पातळीवर मुक्तपणे देवाण-घेवाण जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत होते.

मुक्त व्यापाराची चळवळ जुनीच आहे. अगदी मेसोपोटेमिया, सिंधु नदी व इजिप्तमधील प्रचीन राजवटीतही जागतिकीकरण असा खास ठसा न वापरताही वस्तू सेवा व संस्कृतीची

देवाणघेवाण चालूच होती.अगदी १९ व्या शतकातही आजच्या सारख्याच जागतिकीकरणाच्या प्रक्रिया आढळत होत्या व बरेच काळ त्या चालू होत्या.

जागतिकीकरणाच्या संकल्पनेत जागतिक अर्थव्यवस्थेला एकच घटक मानले आहे.ही अर्थव्यवस्था संपूर्ण जगभर एकाचवेळी कार्यरत असते ही आर्थिक संकल्पना आहे.यामध्ये भांडवलाचा प्रवाह, मजूर, बाजारपेठा माहिती, कच्चा माल, व्यवस्थापन असे सर्वच घटक आंतरराष्ट्रीय पातळीवर एकमेकांशी संबंधित असतात.नव्याने विकसीत होत असलेल्या दळणवळण संपर्क साधने व माहिती तंत्रज्ञानाचा फायदा जागतिकीकरणामुळे मिळतो व त्यामुळे जागा व वेळ या दोघांचीही मोठ्या प्रमाणावर बचत होते. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत जग हे सामाजिक-राजकीय बंधने नसलेले व्यापारी युनीट आहे असे मानले जाते. व्यापारीकरण हाच जागतिकीकरणाचा केंद्रबिंदू आहे. या प्रक्रियेत वेगवेगळ्या देशांतून कोणत्याही अडथळ्याविना माणसे, माल, सेवा, व्यापार, संकल्पना व माहितीची देवाणघेवाण दुसऱ्या देशात सहज होऊ शकते. कॉम्प्युटर व दूरसंचार सेवांच्या विस्तारामुळे जागतिकीकरणाची प्रक्रिया अधिक वेगाने व सुलभतेने होऊ लागली. जागतिकीकरणात मुक्त अर्थव्यवस्था अपेक्षित आहे त्यामुळे अधिक वेगाने व चांगल्या प्रकारे मुक्त बाजारपेठांची संकल्पना राबविता येईल. त्यामुळे खाजगी कंपन्या, खुली स्पर्धा त्यामुळे चांगला माल-व्यावसायिकता इ. चा फायदा होतो.त्यामुळे विशिष्ट प्रकारचा माल विशिष्ट प्रदेशात तयार होतो व त्याचे जगभर वितरण होते. यामुळे जागतिकीकरणाची प्रक्रिया सुलभ होते.

५.१० जागतिकीकरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्था व समाजावर होणारा परिणाम

गेल्या २० वर्षात जागतिकीकरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम पुढीलप्रमाणे :

१) ग्रहकांचा फायदा : जागतिकीकरणामुळे स्पर्धा वाढली.स्थानिक तसेच परदेशी उत्पादक बाजारपेठेत आले त्यामुळे ग्रहकांना कमी पैशात चांगला माल मिळू लागला. उदा. पूर्वी आपल्या देशात फियाट व हिंदूस्थान अशा दोनच मोटार कंपन्या होत्या आज टोयोटा, सुझुकी, होंडा अशा अनेक बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या गाड्या बाजारपेठेत आहेत. त्यामुळे ग्रहकांना चांगल्या गाड्या स्वस्तात मिळू लागल्या.

२) नवीन रोजगार संधी : ब-याच बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी भारतात गुंतवणूक केली. या कंपन्या सेल फोन, इलेक्ट्रॉनिक्स, गाड्या, फास्ट फुड, सॉफ्ट ड्रिंक तसेच बँका व विमा कंपन्या या क्षेत्रात कार्यरत आहेत. त्यामुळे भरपूर प्रमाणात नवीन रोजगार संधी युवकांसाठी उपलब्ध झाल्या.

३) नवीन तंत्रज्ञान आणि उत्पादन प्रक्रिया : स्पर्धा वाढल्यामुळे बऱ्याच भारतीय कंपन्यांना फायदा झाला. या कंपन्यांनी नवीन तंत्रज्ञान व उत्पादन पद्धतीत मोठी गुंतवणूक केल्यामुळे त्यांच्या मालाची गुणवत्ता वाढली. काही कंपन्यांनी परदेशी कंपन्याबरोबर करारही केले आहेत.

४) भारतीय बहुराष्ट्रीय कंपन्या : मोठ्या भारतीय कंपन्यांचा अधिक विकास होऊन त्या आज आंतरराष्ट्रीय स्तरावर बहुराष्ट्रीय कंपन्या बनल्या आहेत. उदा. इन्फोसिस, टाटा मोटर्स, रॅनबॅक्सी, एशियन पेंटस इ.इतर देशांतही या कंपन्यांचा विस्तार होत आहे.

वाहतूक, अंतराष्ट्रीय व्यापार

५) सेवा उद्योगाचा विकास : भारतीय कंपन्या विशेषतः आयटी क्षेत्रातील कंपन्यांना सेवा क्षेत्राचा विकास करण्याची संधी मिळाली. लंडनच्या कंपनीसाठी भारतीय कंपन्या मासिके छापतात. डेटा एंट्री, अकाउंटिंग, प्रशासकीय कामे अशी बरीच कामे भारतीय कंपन्या परदेशी कंपन्यांसाठी करतात.

तुमची प्रगती तपासा :

१) अर्थव्यवस्था व समाजावरील परिणाम सांगा.

५.११ जागतिकीकरणाचा पर्यावरणावर होणारा परिणाम :

जागतिकीकरणामुळे नैसर्गिक संपत्तीचा ह्रास होत आहे. पर्यावरणातील अविवेकी मानवी हस्तक्षेपामुळे मुळातच पर्यावरण संतुलनात धोका निर्माण झाला आहे. त्यात आता जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेची भर पडत आहे. खनिजे उर्जासाधने यांच्या उत्पादनाचा वेग वाढत आहे. नैसर्गिक साधनसंपत्तीच्या ह्रासामुळे मानवी संस्कृतीला धोका निर्माण झाला आहे. ऊर्जा साधनांच्या वापरामुळे प्रदूषणाची समस्या निर्माण होत आहे. यांत्रिकीकरण मोठ्या प्रमाणावर होत असल्याने त्यातूनही प्रदूषणाची समस्या निर्माण होत आहे. जैविक तंत्रज्ञानाचा वापर शेती क्षेत्रातही वाढत आहे. त्यातूनही पर्यावरणाला धोका निर्माण होतोय. शाश्वत विकासासाठी उपलब्ध साधनसंपत्तीचा सुयोग्य वापर झाला पाहिजे नाहीतर पर्यावरणीय प्रदूषणाच्या समस्यांना सतत तोंड द्यावे लागेल.

तुमची प्रगती तपासा :

१) टीप द्या – जागतिकीकरणाचा पर्यावरणावर परिणाम

५.१२ सेझ (SEZ)

देशातील परकीय गुंतवणूक वाढविण्यासाठी गरज व स्थानिक उद्योगांना मालाची निर्यात करण्यास प्रोत्साहन हे दोन प्रमुख उद्देश डोळ्यासमोर ठेऊन भारत सरकारने एप्रिल २००० मध्ये खास आर्थिक क्षेत्र सेझ स्थापण्याची घोषणा केली. २००७ पर्यंत ५०० पेक्षा जास्त सेझ प्रस्तावित होते व त्यापैकी २२० सुरु झाले होते.

सेझ संबंधीचा कायदा २००५ मध्ये मंजूर करण्यात आला.सरकारने याबाबतीत खूपच पुढाकार घेतला आहे. धोरणे आखून सेझ निर्माण करणे, धोरणांची पुनर्विचार करणे सेझ मध्ये कंपन्यांना भरपूर सुविधा देणे. या सर्वांना सरकारी मदत व पाठींबा दिला जातो.

भारतातील सेझ :

आंध्रप्रदेश, गुजरात, हरियाणा, कर्नाटक, महाराष्ट्र, ओरीसा, राजस्थान, तामिळनाडू, उत्तरप्रदेश, प.बंगाल , चंडिगढ

सध्या (२०१०) भारतात १०२२ युनिटस कार्यरत असून ती ९ सेझ प्रदेशात विभागली गेली आहेत. भारताच्या विविध भागांमध्ये हे सेझ प्रदेश असून त्यांचे क्षेत्र हे सरासरी २०० एकरचे आहे. या सेझ ची व्यवस्थापन खाजगी तसेच सरकारी आहे. काही ठिकाणी संयुक्त व्यवस्थापन आहे.

सेझ असलेल्या अनेक ठिकाणी वेगवेगळ्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत. प्रमुख्याने शेतकऱ्यांचा ग्रामीण भागांतील लोकांचा राग आहे. सरकारी अधिकारी अतिशय कमी भावाने सेझसाठी जमीन संपादन करतात. त्यामुळे मूळ जमीन मालकांचे नुकसान होते. ते विस्थापीत होतात. या प्रश्नांचा गंभीरतेने विचार चालू आहे. या संबंधात नेमलेल्या एका समितीने मूळ जमीन मालकाला बाजार भावापेक्षा सहापट रक्कम द्यावी असे सरकारला सुचविले आहे. बजाजसारख्या प्रतिष्ठित कंपन्याही सेझसाठी सुपीक शेतजमीनी ऐवजी ओसाड, नापीक जमीन वापरावी असे सुचवत आहेत.

सेझ (SEZ) बदलचा सार्वत्रिक विरोध –

१. महाराष्ट्राच्या अहमदनगर जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांनी त्यांच्या जमिनी सरकारने ताब्यात घेतल्याबद्दल आंदोलन केले.
२. महामुंबई सेझ बदलही स्थानिक लोकांचा राग आहे. त्यांच्या मतानुसार पैसे संपून जातात पण जमीन कायम राहते आणि म्हणूनच आपली जमीन प्रकल्पांना देण्यास त्यांचा विरोध आहे.
३. केरळमध्ये ही कोची व एर्नाकुलम जिल्ह्यातील सेझ प्रकल्पांसाठी जमीन संपादन करण्यास विरोध आहे.
४. बंगलूरु-म्हैसूर इन्फास्ट्रक्चर का@रीडा@र प्रकल्पांना तेथील शेतकरी विरोध करत आहेत.
५. गुजरातमध्ये सरदार सरोवर प्रकल्प व मुंद्रा सेझ प्रकल्पांना हजारो शेतकरी व आदिवासींचा विरोध आहे.
६. हरियाणात गुरगांव जिल्ह्यातील सेझ च्या विकासाबद्दल तेथील शेतकरी आंदोलन करीत आहेत.
७. ओरिसातील (Posco, Strelite, Vedanta, VAIL) या विकास प्रकल्पांना स्थानिकांचा विरोध आहे .
८. चंदिगढ मये राजीव गांधी इन्फर्मेशन अँड टेक्नॉलॉजी पार्कच्या स्थापनेसाठी १०० हेक्टर जमीन संपादन करण्यास स्थानिक लोकांचा विरोध आहे.

तुमची प्रगती तपासा :

१) टीपा द्या.

- १) सेझ
- २) सेझ बदलचा विरोध

QUESTION PAPER PATTERN

Time: 3hours		Marks;100
N.B.1. All questions are compulsory and carry equal marks. 2. Use of Map Stencils is permitted. 3. Draw sketches and diagrams wherever necessary.		
Q.1	Long answer question on Unit-I	20Marks
OR		
	Long answer question on unit –I for 20 Marks or Two short answer questions each 10 Marks	20Marks
Q.2	Long answer question on Unit-II	20Marks
OR		
	Long answer question on unit –II for 20 Marks or Two short answer questions each 10 Marks	20Marks
Q.3	Long answer question on Unit-III	20Marks
OR		
	Long answer question on unit –III for 20 Marks or Two short answer questions each 10 Marks	20Marks
Q.4	Long answer question on Unit-IV	20Marks
OR		
	Long answer question on unit –IV for 20 Marks or Two short answer questions each 10 Marks	20Marks
Q.5	Long answer question on Unit-V	20Marks
OR		
	Long answer question on unit –V for 20 Marks or Two short answer questions each 10 Marks	20Marks